

NR 4 2007

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Docent Peter Carelli, Lund
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
Museichef Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Jan Dahlin och Annika Tergius: Lagmannen Carl Hallenborg och hans kommentarer till Linnés Skånska resan 1749	1
Tony Björk: Skånskt järn på järnåldern. Exemplet Bromölla	15
Lennart Carlie: Gårdar, hus och avfallshantering under järnåldern	29

Lagmannen Carl Hallenborg och hans kommentarer till Linnés Skånska resan 1749

Av Jan Dahlin och Annika Tergius

Landsarkivarie och arkivarie vid Landsarkivet, Lund

År 1913 publicerade landsarkivarie C.G. Weibull lagmannen Carl Hallenborgs samtida kommentarer till Linnés berömda reseberättelse från hans Skånska resa 1749. Utgivningen skedde i Ale:s föregångare *Historisk Tidskrift för Skåneland*. Linnéjubiléet 2007 sporrade till nya försök att spåra förlagan. Hallenborgs original återfanns hos en sentida ättling som välvilligt ställde det till Landsarkivets förfogande för avfotografering och publicering i sin helhet på Internet. I denna artikel¹ undersöks tillkomstsituationen i mitten av 1700-talet och författarna försöker teckna en bild av den man som lagt ned så mycken möda på Linnés text. Avsikten är bland annat att ge ökade förutsättningar att bedöma Hallenborgs tillförlitlighet. Artikeln skildrar också hur Martin Weibull och hans söner under flera decennier intresserade sig för Linnés skildring av Skåne samt hur vissa senare forskare har utnyttjat Hallenborgs anteckningar.

Inledning

Vid tiden för sin skånska resa år 1749 var Carl von Linné redan ett stort namn internationellt. Redan 1732 hade han ensam och på hästryggen gjort sin lapplandsresa och från 1735 vistades han i Holland, där han blev medicine doktor på en avhandling om malaria. Tiden i Holland använde han sedan till att på latin publicera flera av sina viktigaste vetenskapliga skrifter och till att bygga upp ett internationellt vetenskapligt nätverk. När han efter hemkomsten 1738 försörjde sig som läkare i Stockholm skaffade han sig goda kontakter med ledande personer inom hattpartiet och deltog även i bildandet av Vetenskapsakademien 1739. Tre år senare tillträdde han den professur i teoretisk medicin i Uppsala som han sedan kom att inneha under de följande decennierna. Under 1740-talet gjorde han, utöver att sköta sin akademiska gärning, ytterligare tre landskapsresor, 1741 till Öland och Gotland, 1746 till Västergötland och 1749 till Skåne. Till Öland och Gotland reste han i sällskap med flera studenter, vilka tilldelades olika uppdrag.

Till Västergötland och Skåne nöjde han sig med enbart en sekreterare, bland annat för att det var lättare att ordna inkvartering för ett mindre resesällskap. Sekreteraren under skåneresan hette Olof Söderberg, en student bördig från Dalsland.² På väg till Skåne besökte Linné sin skolstad Växjö och hemsocknen Stenbrohult. Den 17 maj passerade man skånegränsen vid Loshult och återvände in i Småland samma väg på morgonen den 2 augusti efter att ha genomkorsat och dokumenterat Skåne i sex veckor. Den 13 augusti var man åter i Uppsala. Under de följande två åren förvandlade Linné dagboksanteckningarna till en lysande reseberättelse med stora litterära kvaliteter, alltsedan dess den oöverträffade skildringen av Skåne.

Under resan besökte Linné den 1 juli Rydsgårds säteri norr om Ystad. Linné beskrev platsen i positiva ordalag men innehavaren, assessor Carl Hallenborg, framstår som smätt naiv och botaniskt okunnig. Han visade sin gäst ett egendomligt märke i en gammal bok, men det som Hallenborg tolkat som ett igenvuxet bomärke avfärdar Linné i sin resebe-

Carl von Linné avbildad av Jean Eric Rehn runt 1750. Linné var piprökande under större delen av sitt liv. Tobaken lär ha haft en smärtlindrande effekt på hans kroniska tandvärk. Svenska Porträttarkivet, Nationalmuseum.

rättelse som ett verk av skeppsvarvsflugan eller någon annan insekt.³ Här kunde Carl Hallenborg ha försvunnit ur historien, men när han några år senare fick fatt i Linnés tryckta reseberättelse ägnade han den en systematisk och kritisk granskning som förtjänar att åter lyftas fram för en bredare publik. Hallenborgs synpunkter kom aldrig i tryck och framfördes veterligen inte heller i officiella sammanhang. De präglas av noggrannhet och sakkunskap och har till och från utnyttjats av sentida forskare. De har därtill den stora fördelen att vara samtida, medan den närmaste parallellen, Linnéforskaren och botanikern Evald Ährlings kommentarer i ett exemplar av västgötaresan 1746 har tillkommit under senare delen av 1800-talet.⁴

Martin Weibulls nyutgåva 1874 av Linnés Skånska resa

Senare generationers intresse för Linnés Skånska resa kan ses i relation till hur synen på Linné och hans vetenskapliga verk i stort har utvecklats och förändrats. Hur bilden av Linné formades under de första hundra åren efter hans död 1778 har skildrats av Olle Franzén i en mästerlig artikel i Svenska Linnésällskapets årsskrift 1963. Franzén konstaterar att Linné i slutet av sin levnad var ett stort namn internationellt, men i hemlandets vetenskapliga kretsar stod hans stjärna lågt, vilket väckte uppriktig förvåning bland utländska besökare. Det är belysande att hundraårsminnet uppmärksammades sparsamt utom i hans skolstad Växjö, där firandet hade klara inslag av småländsk patriotism. I Uppsala förföll hans botaniska trädgård och efter sonen Carl jr:s tidiga bortgång såldes hans arkiv och botaniska samlingar till London. Försöken att tidigt bilda sällskap för att vårda hans minne blev kortlivade i Sverige men mera framgångsrika i andra delar av världen.

Under romantiken, ett stycke in på 1800-talet, ökade emellertid intresset i Sverige på nytt. Linné hyllades av Erik Gustaf Geijer, Israel Hwasser och Esaias Tegnér. En drivande kraft var Elias Fries, naturforskare och smålänning liksom Linné. Bland författarna till äreminnen var professorn i naturalhistoria vid Lunds universitet, Carl Adolf Agardh. Hans skrev sitt bidrag i en pristävling som hade utlysts av Kungl. Vetenskapsakademien, där Linné själv varit förste preses och länge haft en ledande roll.

En hängiven Linnébeundrare i mitten av 1800-talet var den ovan nämnde Israel Hwasser i Uppsala, som vid det stora skandinavistiska studentmötet i Uppsala 1856 höll ett hyllningstal till mästaren. Linnés person och gärning omhulldes nu inom skandinavismen, en av tidens viktiga idéströmningar

som kom att präglade ett par generationer av universitetsutbildade politiker, ämbetsmän, forskare, lärare och präster i Norden under senare delen av 1800-talet och kring sekelskiftet 1900.

För Linnés med tiden starka ställning hos svenskarna i gemen fick prästerna en avgörande betydelse. Flera av Linnés egna lärjungar blev präster, mest känd är Pehr Osbeck, vilken reste till Kina 1750–52 och småningom blev prost i halländska Hasslöv. Från Uppsala utgick så småningom en ström av präster med goda kunskaper i botanik och linneana. Prästernas intresse för lanthushållningen hade både materiella och ideella inslag. De var direkt beroende av böndernas skördar för sitt tionde och olika skatter och avgifter till kyrkan. Eftersom Linné själv varit starkt religiös, fanns det heller ingen motsättning mellan religion och naturvetenskap i hans tappning.⁵

Det är delvis i ljuset av det allmänt ökande intresset för Linné som vi ska se den första nyttgåvan av Linnés Skånska resa, vilken utkom 123 år efter originalutgåvan och rubricerades som andra upplagan. Det skedde inom ramen för *De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* i vars program ingick utgivning av historiska källskrifter. Särskilt uppmärksammades otryckta samtida beskrivningar och berättelser i arkiven. Intresset för berättande källor låg i tiden och inom historievetenskapen utvecklades samtidigt en alltmer förfinad källkritisk metodik. Det är värt att lägga märke till att denna utgåva tillkom decennier innan andra reseberättelser av Linné kom i nytryck. Bakom utgåvan stod Martin Weibull i Lund, vars intresse för Linné var ett utslag av en bred kulturhistorisk historiesyn. Han var både historiker och geograf och hans intressen innefattade även litteraturhistoria, konsthistoria, arkeologi, dialektforskning och folklivsforskning. Weibull var sekreterare och dri-

vande kraft inom föreningen och det var i stor utsträckning hans förtjänst att den hade en omfattande medlemskår inom samhällets ledande skikt. Antalet medlemmar var år 1874 över 500 och bland dem som erlagt avgift för ständigt medlemskap var ryttmästaren M. Hallenborg från Ystad och Rydsgård.⁶ Sambandet kan inte bevisas men det förefaller rimligt att Martin Weibull redan vid denna tid kände till att familjen Hallenborg ägde ett unikt exemplar av Linnés Skånska resa med samtida anteckningar av Carl Hallenborg.

Skånska resan blir en huvudkälla i bröderna Weibulls jordbrukshistoriska forskning

Martin Weibulls breda historiesyn ärvdes av sonen Lauritz och denne övertog efter faderns död 1902 ensam ansvaret för deras gemensamma *Historisk Tidskrift för Skåneland*. Lauritz Weibull var säkerligen genom fadern väl förtrogen med Skånska resan som historisk källa och torde genom denne även ha fått vetskap om Carl Hallenborgs anteckningar. De skulle komma väl till pass när riktlinjerna drogs upp för ett stort forskningsprojekt om det skånska jordbrukets historia inför hushållningssällskapets hundraårsjubileum år 1914. Planeringen startade redan 1906 och ett par år senare involverades landsarkivarien Lauritz Weibull i planeringen. Han blev utsedd till huvudredaktör och skulle dessutom själv skriva den viktiga historiken om det skånska jordbruket före hushållningssällskapets tillkomst. Man hade emellertid underskattat svårigheterna att i tid få fram bidrag av hög kvalitet och projektet inklusive Lauritz Weibulls eget bidrag blev mycket försenat. År 1913 lämnade han uppdraget som redaktör och samtidigt beslöts att brodern Carl Gustaf Weibull skulle gå in som författare av den historiska översikten. Carl

Gustaf hade alltsedan landsarkivets tillkomst varit en viktig medarbetare till Lauritz Weibull och fortsatte att vara det även sedan han själv blivit landsarkivarie i Göteborg 1911. Genom sitt arbete med landsstatens och domstolarnas arkiv var Carl Gustaf väl förtrogen med de jordbrukshistoriska källorna. Hans arbete med jordbrukshistoriken utfördes till största delen på basis av originalkällor och kunde efter ytterligare ett decennium publiceras år 1923. Under mellantiden hade han år 1919 efterträtt Lauritz Weibull som landsarkivarie i Lund.⁷

Innan han lämnade projektet gjorde Lauritz Weibull stora insatser i planläggningen, i egenskap av redaktör för de första delarna och genom att i landsarkivet underlätta tillgången till källmaterial, såväl material i landsarkivet som genom inlån från Stockholm och andra håll. Flera av de mest intressanta dokumenten publicerades som separata källutgåvor i *Historisk Tidskrift för Skåneland* och med Carl Gustaf Weibull som utgivare. Hit hörde en berättelse om jordbruket i Malmöhus län, skriven inför 1760 års landshövdingeberättelse av provinsialschäfern Johan Barck (1908) och två femårsberättelser för Malmöhus län vid 1800-talets början (1909).

Det är således mot bakgrund av det stora jordbrukshistoriska projektet som man skall se dessa och flera av C. G. Weibulls tryckta arbeten under 1910-talet. Redan i uppsatsen *Bidrag till Lunds Domkapitels och dess arkiv efter reformationen* (HTSk 1911) hade jordbruket en framträdande roll, eftersom jordinnehav och ekonomiska rättigheter varit avgörande för kyrkans maktställning och verksamhet. År 1913 publicerade han i Landskrona stads jubileumsskrift en artikel över jordbruket i trakten och en översikt över stadens historia 1413–1913. Samma år utkom i tidskriften lagmannen Carl Hallenborgs initierade kommentarer och rättelser

till Carl von Linnés Skånska resa 1749. Följande år 1914 utgav C. G. Weibull i tidskriften *Skånska sätesgårdar 1682. Samtida beskrivningar*.

Hallenborgs kommentarers betydelse för forskningen

Genom arbetet med den historiska översikten i det stora jordbruksprojektet blev C. G. Weibull den förste forskare som kom att utnyttja Carl Hallenborgs anteckningar. År 1923 utkom C. G. Weibulls *Skånska Jordbrukets historia intill 1800-talets början* och det blev ett standardverk som fortfarande flitigt återopagas av forskare. Vid läsning av boken förstår vi hur värdefulla Hallenborgs noteringar är. Weibull stöder sig i stor utsträckning på Linné och det gör han tryggt, eftersom han har tillgång till Hallenborgs ingående kommentarer till Linnés text. De hade införts i Linnés originalutgåva och kunde nu effektivt användas för att källkritiskt värdera Linnés uppgifter, en för forskaren idealisk situation helt i linje med tidens starka källkritiska strömningar inom historieforskningen.⁸ C. G. Weibull förklarar emellertid inte närmare varför han sätter så stor tilltro till hans kunskaper och omdöme. Dessutom har Weibull av olika skäl utelämnat ett antal kommentarer. Därför är det angeläget att tillgängliggöra originalutgåvan med alla Carl Hallenborgs kommentarer och att öka kunskapen om honom för att lättare kunna bedöma hans tillförlitlighet.

Viktigt i sammanhanget är att C. G. Weibull liksom Hallenborg var juridiskt skolad och att han var expert på arkiven från de domstolar där Hallenborg verkat. I det stora jordbruksprojektet hade Weibull och hans medhjälpare gått igenom ett omfattande regionalt källmaterial och säkerligen stött på Hallenborg som ämbetsman och jurist.

Etnologen Åke Campell är långt mera ut-

de eljest här i landet mycket siet want, wid inhemska färggräs.

GILLBAGGAR eller ufskne Gummfar, blifwo mycket feta, gäfwet et smakligt kött, och dagde slagras uppå 3die eller 4de året, då man fick merendels utaf dem 12 a 14 måster Tälq.

ORTERNA. ASTRAGALUS diffus (Fl. 592.) CUCUBALUS discus (Fl. 361.) och BEHEN album (Fl. 360.) wänte allmänt i ångarna. CICHOREUM (Fl. 660.) war allmän öfwer hela stätten i Skåne, besonnerlig gen på åder-renarna och jämte wågarna. Det begynte nu at blomstra.

FALTEN sägos prästigt målade och lifsom öfwerdragna med de aldraföraste tapeter; på förmåga ställen fodo de höggula af Chrysanthemum (Fl. 99.); på andra ställen höggula af Echium (Fl. 158.); på andra ställen helt bruna af Rumex (Fl. 296.) och på andra, helt hvita af Anthenus (Fl. 704.)

GALLAPLEN suto wid ådarna på gröfarna af Ekeburskarna, och hade uti sig ästfylliga Gynpides, som woro owarat och hopframade, men icke ännu mogna.

BRYUM rurale (Fl. 900.) täckte balmstam här på orten, så på norta, som södra sidan.

RYSSEBERGA Sättesgård, Herr Asseffor HALLENBORG tilhörig, låg på et angenämt ställe, emellan några små Bockfogar på östra, wästra och norta sidan, men i söder war den skönaste prospect öfwer fälten; en liten Sjö låg nära in til huset på norta sidan.

MÅR-

(a) är det nämnt, heter Rydsgård, huset, här uppe på Rydsgården stalden, vid
s. 267.

(b) denna gård ligger i Linnés härad, hvarst utom det icke är flera ställen, än i Rydsgården, thänner, (här och i stalden). Gården heter Rydsgård, som är för en sidan s. 267 är det nämnt.

Den 1 juli 1749 besökte Carl von Linné Rydsgård och Carl Hallenborg. Bilden är hämtad ur Carl Hallenborgs interfolierade exemplar av Linnés Skånska resa, vilket numera finns publicerat i sin helhet på www.statensarkiv.se/lla. Boken i privat ägo. Foto: Digiarkiv/Landsarkivet i Lund.

förlig om varför han sätter tilltro till Hallenborg, när han på 1920-talet stöder sig på Linné och Hallenborg i sin etnografiska avhandling om skånska bygder under 1700-talets första hälft. Campell hade avlagt licentiatexamen i Lund och skaffat sig betydande kunskaper om skånska förhållanden. Därefter flyttade han till Uppsala och studerade under sitt fortsatta avhandlingsarbete omfattande källmaterial i Lantmäteriverkets arkiv och i Krigsarkivet. De källor han där valt att stödja sig på har i många fall Carl Hallenborg som upphovsman. Campell beskriver själv källaget:

Av de många litterära källor, som finnas för kännedomen om Skåne under 1700-talets första hälft, är ingen så allmänt användbar ur etnografisk synpunkt som Linnés Skånska resa och det av tvenne anledningar. De på självsyn byggda skildringarna av landskapsbilder jämte hägnader och byggnader från de mest skilda bygder i Skåne äro i fyllighet och konkret åskådlighet oöverträffade. Därtill kommer att Linnés framställning kan på ett enastående sätt kritiskt behärras. Häradshövdingen i Oxie, Skytts och Vemmenhögs härads domsaga (...) ägnade omedelbart efter Skånska resans utgivande 1751 Linnés framställning en ingående kritisk framställning, vilken utgavs 1913 av CG Weibull (...). Att C. Hallenborg måste tillerkännas vitsord framför Linné framgår av alla de ämbetshandlingar i form av husesyner, hägnadsrannsakingar, berättelser till riks-

dagsrelationer, som äro upprättade av honom. Inga andra skånska husesyner eller hägnadsrannsakingar kunna mäta sig i fullständighet och saklighet med dessa av C. Hallenborg undertecknade, möjligen med undantag av de äldre husesyner, under vilka återfinns faderns, härads hövding Sven Hallenborgs, namn. Men därtill kommer att övriga skånska arkivalier vid jämförelse visa, att C. Hallenborg, född och verksam i Skåne, var en säker kännare ej blott av sin domsaga utan även av Skåne i övrigt. (...) Carl Härleman (...) samt Anders Tidström (...) ha icke dessa särskilda företräden, även om också här goda förstahandsuppgifter äro att hämta (...).⁹

Mårten Sjöbeck är en ikon för många av dagens ekologer och landskapsforskare. Från 1920-talet och flera decennier framåt kunde han, inte minst genom ingående arkivstudier, visa hur människorna i grunden påverkat landskapet och floran under många århundraden. Sjöbeck bedrev tvärvetenskaplig forskning långt innan detta begrepp myntades. Även för Sjöbeck är Linné och Hallenborg viktiga berättande källor och han förmår bättre än kanske någon annan att dra slutsatser om landskapets utveckling.¹⁰ För Bertil Lindquist, som skrivit en klassisk uppsats om Linnés skildring av skogen och landskapet i Skåne, är Hallenborgs kommentarer i främsta rummet en ovärderlig värdemätare på Linnés iakttagelseförmåga.¹¹

Eftersom det är Carl Otto von Sydows utgåva av Skånska resan (1975) som oftast utnyttjas är det intressant att se i vilken utsträckning den tar hänsyn till Hallenborg och de ämnesområden som denne kommenterat. Det visar sig att von Sydow i stort sett förbigår detta stoff. Hans kommentarer omfattar ca 30 sidor och domineras av översättningar av de latinska växtnamnen och uppgifter om korrekta ortnamn. Däremot utelämnar han andra aspekter som kommer fram hos Hallenborg såsom kategorisering av landskapet, jordbruket och byggnadsskicket. Inte heller utnyttjas Hallenborgs korrigeringar av ortnamn och personnamn för att åstadkomma kompletta sökregister, vilket får till följd att

det fortfarande saknas sådana i senare omtryck.¹²

Vi kan således konstatera att Carl Hallenborgs anmärkningar till Skånska resan flitigt har använts av forskningen under 1920-talet men att de sedan periodvis har förbigåtts. Delvis kan det förklaras av att det är de biologiska uppgifterna som stått i centrum och här har Linné självfallet stått sig väl. Intresset för landskapet, jordbruket och folklivet har mera gått i vågor och för denna forskning har Hallenborgs kunskaper haft större betydelse.

Om Carl Hallenborg

Vem var då denne Carl Hallenborg och hur ska vi förklara hans minutiösa intresse för Linnés reseberättelse?

Carl Hallenborg härstammade från Kalmar län. Fadern Sven Hallenberg (1672–1736) var en av de många svenska ämbetsmän som gjorde karriär i de erövrade provinserna. Han var i många år härads hövding i Oxie, Skytts och Vemmenhögs domsaga mellan Malmö och Trelleborg. Han gifte sig med Maria Pontin (1676–1729) och när sonen Carl föddes den 23/10 1710 på gården Markie i Anderslövs socken hade det nyligen åter varit krig i Skåne. Året innan hade Danmark inlett ett försök att återta sina förlorade landskap öster om Öresund men efter nederlaget i slaget vid Helsingborg den 28/2 1710 lämnade de danska trupperna Skåne. År 1715 kunde Sven Hallenberg förvärva Rydsgård som skulle bli familjens huvudgård i tvåhundra år. Höjdpunkten i hans karriär inföll, när han adlades med namnet Hallenborg i samband med Fredrik I:s kröning år 1721.¹³

Endast 13 år gammal skrevs Carl år 1723 in vid Lunds universitet. Detta förfarande var då vanligt i högre ståndsfamiljer. Under uppväxten har han naturligtvis av fadern fått en viss grundläggande inblick i vad det innebar

att vara häradshövding. Den 15 november 1726 skrevs han in vid Uppsala universitet. Två år senare lämnade han Uppsala för Lund och det var för övrigt samma år som Linné gjorde den motsatta resan och skrev in sig i Uppsala.¹⁴ Under de följande åren fick Hallenborg huvuddelen av sin juridiska grundutbildning i Lund. Vi känner inga detaljer, men undervisningen i juridik i Lund dominerades under dessa år av professor David Nehrman (professor 1723, adlad Ehrensträhle), en passionerad pedagog och läroboksförfattare som skydde administrativa och representativa uppgifter för att helt kunna koncentrera sig på utbildningen. Under dessa år pågick arbetet med 1734 års lag, som var konservativ både till innehåll och språk och som till stor del byggde på rådande rättspraxis. Till Nehrman's käpphästar som pedagog hörde att en häradshövding alltid skulle vara väl insatt i sina mål och inte döma någon ohörd.¹⁵ Carl Hallenborgs minutiösa noggrannhet i sin ämbetsutövning överensstämmer väl med detta ideal och hans studietid inföll när den nya lagen färdigställdes efter flera decenniers arbete.

Efter grundutbildningen i Lund inskrevs den unge Hallenborg den 23/3 1732 vid Göta hovrätt i Jönköping och svor där eden som auskultant. Tjänstgöringen där brukade vara i tre år och innefattade praktik i enklare sysslor, möjlighet att på plats övervara och studera hovrättens arbete samt tillfälle att skaffa sig ett personligt nätverk. Auskultanterna kunde också bygga upp en egen referenssamling med avskrifter av juridiskt intressanta mål. För rättsväsendet var systemet med auskultanter ett billigt och tämligen effektivt sätt att utbilda och pröva blivande jurister och ämbetsmän. Hovrätten behandlade inte bara överklagade mål utan hade också en löpande tillsyn och ledning av underrätterna. Det skedde genom olika ämbetsbeslut och genom att man granskade renoverade (renskrivna)

Carl Hallenborg (1710–1780). Porträttet i privat ägo. Foto: Magnus Hallenborg.

domböcker från häradsrätter och rådhusrätter. För auskultanternas framtida karriär fick perioden i hovrätten stor betydelse.¹⁶

Redan ett år efter att han påbörjat tjänstgöringen vid hovrätten blev Carl utnämnd till vice häradshövding i faderns domsaga den 4/4 1733. Efter denne blev han så häradshövding först i Skytts och Vemmenhög's härader den 20/4 1734 och efter faderns död även i Oxie härad den 25/10 1736. Han fick assessors titel den 22/10 1747, en hederstitel som normalt enbart tillkom bisittare i hovrätten.

Oxie, Skytts och Vemmenhög's härader bildade en gemensam domsaga men varje härad hade dock en egen häradsrätt och Hallenborg tjänstgjorde i samtliga. Häradsrätterna sammanträdde i veckolånga sessioner några gånger om året. Med gemensam häradshövding måste sessionerna därför planeras så att de inte kolliderade och inför varje säsong anmälde Hallenborg tiderna till landskansliet i Malmö. Det framgår av domböck-

erna att Hallenborg tjänstgjorde som härads-hövding i början av året för Linnés resa. När Linné passerade Rydsgård den 1 juli var innehavaren hemma och tog emot.

Efter besöket dröjde det två år innan Linnés reseberättelse var färdigredigerad och tryckt enligt mönster från resan i Västergötland några år tidigare. Den Skånska resan kom ut år 1751. C. G. Weibull kan på basis av personuppgifter av Hallenborgs hand dra slutsatsen att merparten av dennes kommentarer är skrivna senast under år 1753. Det är därmed av intresse att undersöka vad Hallenborg ägnade sig åt under åren 1749–1753.

De biografiska uppslagsverken uppger att Carl Hallenborg avancerade från häradshövding till lagman år 1750. Därmed blev han domare i den lagmansrätt som utgjorde andra instans i vissa mål som överklagats från häradsrätterna. Även om lagmansrätten endast behandlade enklare mål var den viktig för rättspraxis i hela länet, både genom sina utslag och genom att dess nämndemän kom från de olika häradsrätterna och således kunde föra med sig kunskap tillbaka till under-rätterna. Lagmannens kunskaper och omdöme var av stor betydelse för en korrekt och konsekvent rättsskipning.

Hallenborg utnämndes först till lagman i Västgöta och Dals lagsaga den 3/3 1750 och sedan den 5/11 1752 till lagman i Skåne och Blekinge. Därmed skulle han ha tjänstgjort i Västergötland under större delen av den tidsperiod inom vilken han kommenterade Linnés text. En rimlig hypotes är därför att Hallenborg stiftat bekantskap med Linnés beskrivning under tjänstgöringen i Västergötland och där funnit den användbar men inte invändningsfri. Det förutsätter dock att Hallenborg verkligen utövade sin tjänst som lagman i Västergötland. Kontroller i de lokala arkiven ger dock inga belägg för att han tjänstgjorde på ort och ställe i Västergötland (dock saknas 1750 års dombok för lagmans-

rätten i Västgöta Dal). En källkritisk slutsats är att man lätt blir förledd av biografiska verk som enbart stöder sig på utlämningsbeslut. En tjänsteinnehavare behövde då som nu inte nödvändigtvis utöva sitt ämbete.

Frågan är då var Hallenborg vistades och vad han sysslade med under dessa år? Av domböckerna för lagmansrätterna i Skåne och Blekinge framgår att han 1752 redan före sin utnämning vikarierade som lagman i Skåne och Blekinge och att hans företrädare där formellt efterträdde honom i Västergötland, således ett rent byte av tjänster.¹⁷ Återstår att försöka kartlägga Hallenborgs verksamhet åren 1750 och 1751.

En möjlighet vore att han fortfarande upprätthöll ämbetet som häradshövding i Oxie, Skytts och Vemmenhög's domsaga men domböckerna visar att så inte var fallet. I början av mars år 1750 är Wilhelm Flensburg i Malmö förordnad av Göta Hovrätt som vikarie i både Oxie och Skytts häradsrätter och snart träder andra häradshövdingar till.

Hans övriga skånska ämbetsmannabestyr kan hela tiden följas i länsstyrelsesdiarierna och i Malmöhus läns diaries över ankomna brev finns han med i flera sammanhang. Diariet är i huvudsak upplagt efter brevskrivarens ämbete. Hallenborg har ett eget uppslag och har producerat mellan fem och tio tjänsteskrivelser årligen de aktuella åren 1749–1753. Han förekommer också i andra skrivelser, främst från Göta hovrätt i samband med vikariatsförordnanden. Vi vet också via register till riksdagarna att Hallenborg var närvarande i Stockholm vid riksdagen 1751/52.

Arbetet som lagman hade en bestämd årsrytm. Som lagman skulle Hallenborg närvara vid lagmanstinget en gång per år med högst månadslång session. Som exempel kan nämnas att i Västgöta-Dal varade tinget åren 1751 och 1752 en månad från slutet av augusti till slutet av september. När Hallenborg tjänstgjorde som vikarie år 1752 hölls det skånska

lagmanstinget 15/9–30/9 och Blekinges lagmansting 26/8–1/9 d.v.s. sammanlagt tre veckor.

Tjänsten som häradshövding hade en helt annan årsrytm. Hallenborg hade att närvara vid sina tre häradsrätters sessioner, normalt tre vid vardera häradsrätten varje år. Mellan tingen skulle ett större antal rättegångar planeras och utslagens formuleringar skulle stämmas av mot lagstiftning och praxis. Dessutom tillkom då och då akututtryckningar vid mord och andra mycket grova brott, då häradsrätten samlades till s.k. urtima ting. Häradshövdingen tjänstgjorde också vid andra förrättningar, främst vid syner av byggnader och vägar inom häradet. I Vemmenhögs häradsrätts arkiv finns en separat svit syneprotokoll bevarade med protokoll av konceptkaraktär. Flera av dem är skrivna eller underskrivna av Hallenborg. Även som lagman fortsatte Hallenborg med särskilda förrättningar. Från år 1751 finns i Blekinge lagmansrätts arkiv ett nedslag där han den 27–30 maj hållit länsskillnadsrätt med bönder på ömse sidor av gränsen mellan Blekinge och Kronobergs län. Det var åboarna på hemmanen Räntemåla i Tvinges socken och Fliseboda i Älmeboda socken som tvistade. Det ålåg Hallenborg inte bara att leda rättens arbete utan också att vara beredd att hålla i sådana förrättningar.

Campbell som har gått igenom ett stort antal syneinstrument inför sin avhandling har värderat Hallenborgs syner mycket högt.¹⁸ I 1734 års lags byggningsbalk fanns ett särskilt kapitel om husesyn och i samma balk fanns bestämmelser om vägar, hägnader och många andra av de företeelser som kom att uppmärksammas längs färdvägen av Linné och sedan kommenterades av Hallenborg.¹⁹ Hallenborgs kommentarer till reseberättelsen präglas av att hans verkliga specialitet var syner och skiljedomar, något som krävde juridisk kunskap, iakttagelseförmåga och prak-

tiskt handlag i stort och smått och som efter hand ledde till en omfattande och mångsidig lokalkännedom.

Bland Hallenborgs över 300 marginalanteckningar i sitt exemplar av Skånska resan har vi gjort ett urval. Några exempel från östra Skåne kan illustrera hur de båda texterna kan förhålla sig till varandra. Hallenborgs kommentarer vittnar om särskilt goda kunskaper om denna del av Skåne, där han hade svåger och svägerska i Åhus och som han besökte privat.

Att Linné var väl medveten om de laga syneförrättningarna, framgår när han beskriver korsvirkeshusens träkonstruktion i Ravlunda och tillägger att »Vart och ett trä i väggen hade mestedelen sitt eget namn, som bör väl förstås av häradshövdingar och synemän».²⁰

I sin reseberättelse från Ravlunda i östra Skåne, där han passerade i slutet av maj, gjorde Linné även andra iakttagelser om byggnadsskicket. Han skriver bekymrat:

Bräderna eller taket öfwer spisen är med sot så öfwerdragit, som wore det med 2 å 3 twär-fingers beck öfwerstrukit, och hela winden är med sot, som fäst sig i halmwippen, så intagen, som den tjockaste laf på gamla trän; så många anläggningar äro här til wåd-eld, som dock sällan yppat sig i manna-minne, der likwäl hos oss de fastaste stenhus ofta itändas, då en enda gnista fastnar i sotet af en skorsten, som dock för en månads dag blifwit sotad; af hwad orsak wet jag så litet, som jag det högt önskade weta), så at här är wist Herren dårars förmyndare.²¹

Hallenborg avfärdar Linnés byggnadskritik med att byggnadsskicket var anpassat till veden i området och skriver:

Om här vore furu och tallved att bruka, så frucktar iag flera olyckor skulle spörjas. Ty boken och ahlen, gifwer ej så många gnistor. Röken deraf fäster sig och hårdare, så at sotet förvandlas likasom stenhårdt, i det stället det förra är löst och eldfångt.

Linné passerade följande dag Andrarums alunbruk, den tidens skånska storindustri som drevs av grevinnan Christina Piper. Linné tycker sig kunna koppla förbättringar av

böndernas hägnader till ekonomiska effekter av alunbruket i bygden:

Sten-gärdesgårdar begynte nu mer anläggas häromkring, sedan Alun bruket begynt köpa af Bönderna deras brott-gärdes-gårdar, och derföre gifwa Bönderna 8 stywer lasset, för hwilket köp Bonden kan sätta up sten-gärdes-gårdar, som äro långt beständigare.²²

Hallenborg tvivlar på att bönderna på eget bevåg skulle ha förbättrat hägnaderna. Utifrån sitt rätts- och förvaltningsperspektiv skriver han att »Kongl. Förordningar och öfverhetens Betjänings tillsyn lärer långt mera uträttat». Det kan vara på sin plats att här påminna om att Hallenborg vid denna tid nära följde de politiska händelserna på rikspanet i samband med riksdagarna. Vid 1747 års riksdag uppmärksammades sålunda ett memorial av hans hand när adelsståndet behandlade bevillningen och några år senare var Hallenborg närvarande vid riksdagen 1751/52.²³

Carl Hallenborg som privatperson

Ovan har vi fått en bild av Carl Hallenborg som ämbetsman men hans kommentarer till Linné gjordes privat. Det reser frågor om hur han var som person och hur hans privatliv tedde sig.

Carl Hallenborg gifte sig den 8 december 1734 med Eva Charlotta Palmcreutz. Hon var dotter till krigsrådet Petter Malmberg, adlad Palmcreutz, och dennes hustru Christina Balck och bröllopet stod på Bergsjöholm vilket tillsammans med Kronovall ägdes av honom.

Det är osäkert var paret bodde den första tiden av sitt äktenskap men när första dottern Maria Christina föds i februari 1736, skriver Carl Hallenborg i familjebibeln att hon föddes i Örsjö socken. Örsjö utgjorde tillsammans med Villie, i vilket Rydsgård ligger, ett pastorat vid denna tiden och det var även

prosten Albrecht Hillebrand i Villie som förrättade dopet.

När så fadern Sven Hallenborg dör i maj samma år, löser Carl ut sina två systrar och tillträder Rydsgård. I november året därpå föds sonen Carl Arfvid. I familjebibeln ber Carl att Gud ska välsigna detta barn och ge honom lycka och välgång i livet. Gossen bars till dopet av grevinnan Christina Piper på närbelägna Krageholm. En av faddrarna var greven, riksrådet och kanslipresidenten Arvid Horn. Denne var sedan nära två decennier Sveriges mäktigaste man och under långa perioder landets verkliga regent. Ett år senare skulle han tvingas på fall av hattpartiet vid inledningen av 1738–1739 års riksdag. Att den åldrige Horn uppträder som fadder i familjen Hallenborg är kanske inte bara en tillfällighet. En initierad samtida krönikör hävdar att Carl Hallenborgs mor Maria Pontin, dotter till biskopen i Linköping, som ung skulle ha umgåtts i kretsarna kring Arvid Horn. Det antyds att hon varit hans älskarinna och att han var far till hennes första barn.²⁴

Redan under Sven Hallenborgs och Marias tid beskrivs Rydsgård som en mycket välskött egendom. Carl fortsatte att utöka areaerna och avslutade bland annat det stora karteringsverk som påbörjats av ägaren till godset innan fadern, Anders Pribis. Han lät uppföra inte mindre än femton nya torp och 1740 uppfördes även ett nytt corps de logi framför vilket han genom uppdämning lät skapa en sjö.

Nästa barn att föras in av Carls hand i familjebibeln var sonen Sven, sent i december 1740. Redan i februari året därpå, klockan fyra på morgonen avlider han och begravs i familjegraven i Ville kyrka. På julafton 1742 föds dottern Elisabeth Magdalena. Kanske var den stundande julhelgen orsaken till att de flesta av hennes faddrar endast var närvarande genom ombud. Redan i november 1745

Carl Hallenborgs Rydsgård sett från sjösidan, runt sekelskiftet 1900. Ursprungsbyggnaden uppfördes 1740–1741 av Carl Hallenborg och omgestaltades senare av Carl Georg Brunius. Leif Ljunggrens vykortssamling över Skånska slott och herresäten, Landsarkivet i Lund. Reprofoto: Petra Nyberg.

dör hon i kopporna. Då hade hon redan hunnit bli storasyster åt lille Svante Petrus som föddes i november 1744 och hon hann även uppleva hans död i januari 1745.

Ytterligare en son kommer till världen 1748, Fredrik Gustaf, men även han dör efter bara ett par månader. I augusti året därpå, under ett besök i Åhus hos svågern Sebastian Maville gift med Eva Charlottas syster Anna, föds sonen Anders för att tragiskt avlida samma dag. Under 1740-talet hade paret således fått fem barn vilka samtliga gått bort i späda ålder. Därefter föds barnen Adolf Ludvig 1751, Magnus 1752 och Gustava Charlotta 1755 vilka alla kom att leva till vuxen ålder. Carl Hallenborg kvarstår som lagman fram till år 1764, då han förärades landshövdingstitel, och makarna får sedan ytterligare åtta år tillsammans.

Carl Hallenborg förefaller ha varit en ganska gudfruktig och ordentlig man med ett bra minne och ett sinne för detaljer. Vid svär-

faderns bortgång 1738 tar han hand om dennes efterlämnade handlingar i vilka han även gjort vissa rättelser och anmärkningar, vilket antyder att hans kommentarer i Linnés reseberättelse inte var en tillfällighet utan tvärtom ämbetsmannens invanda tillvägagångssätt när han skulle granska en text. När hustrun efter att ha varit sjuk i feber i elva dagar dör den 20 maj 1772, upprättas en mycket utförlig bouppteckning.²⁵ Då beskrivningar av interiörerna och rummens fördelning på Rydsgård från denna tid ej har påträffats är denna bouppteckning en viktig källa till hur Carl Hallenborg och hans familj levde. Kanske hade han sitt arbetsrum med utsikt över den sjö han själv låtit anlägga? Kanske var det här han skrev sina kommentarer till Linnés Skånska resa?

Rummet var i vilket fall möblerat med ett skrivbord med grönt kläde och en grönmålad hylla ovanpå. Det fanns ytterligare två bokhyllor varav en med bordsskiva, ett gam-

malt brunt klädsåp, en läderstol och en gammal länstol med lös dyna och överdrag i lärft. Kanske var den placerad framför den spruckna vindugnen som trots att den var trasig var stor nog att värma upp rummet. I dagbädden fanns kuddar och täcken randiga i rött, vitt och blått och på ett rödbetsat bord med låda stod kanske den lilla rakspegeln med brun ram. Här fanns också två rödklädda taburetter, ett schatull, en kista och en bokpress i eneträ.

I sovrummet var väggarna tapetserade med gröna oljefärgade tapeter av damasttyp. Sängen var av imperialmodell, bäddad med randiga linnebolster med grönt lärfttäck. En stor spegel med tvådelat glas och förgylld ram fanns liksom en handkanna i blått och vitt Mariebergsporslin in till nattstolen. Även här fanns en skrivplats och fick han besök kunde de slå sig ner i det väl tilltagna möblemangset av gulmålat trä med grönt överdrag. I sovrummet förvarade han även sina nycklar och vapen.

Ett bibliotek omnämns men katalogen verkar dessvärre inte ha bevarats till eftervärlden. En del arkivhandlingar nämns också i bouppteckningen, de flesta tillhöriga Carl och inte hustrun. Utöver böckerna märks en mängd vetenskapliga instrument som man kanske inte hade förväntat sig hos en juridiskt skolad man under andra hälften av 1700-talet. De föremål i form av alnar i olika material, vattenpass, gradskiva, tumstockar, lantmätarkedja, skeppskompass, kikare av olika slag, mikroskop, solskivor, linjal med diopter, vinkelhakar och en himmelsglob, tyder på ett genuint intresse för naturvetenskap och saker och tings exakthet. Såväl i verkligheten som i skriften.

De flesta av dessa föremål nämns i samma ordning i de auktionsprotokoll som fördes i samband med auktioner hållna efter Carl Hallenborgs egen bortgång 18 april 1780 då han efter en långvarig sjuklighet till slut dog

av slag 70 år gammal. Merparten av hans efterlämnade tillhörigheter lämnade Rydsgård i samband med dessa auktioner. Hans bibliotek tillföll emellertid gården och senare äldste sonen Carl. Ibland dem fanns hans exemplar av Linnés Skånska resa.

Avslutning

Linnés Skånska resa förmår fortfarande fascinera och framstår litterärt som den främsta av hans reseskildringar. Därtill kommer dess värde som tidsdokument. Linné var en lysande iakttagare som såg allt och kunde frammana synintrycken för sitt inre. Han ägde en unik förmåga att i ord återge det han såg. Han lät sig hänföras och glädjas av naturens rikedom. Hans snabba och komprimerade stil följde hans snabba ögonkast. Linné var också snar till slutsats, några snabba intryck och han fastslog hur saken låg till. Det bidrog till att han ibland kom på fel spår. Samtiden var emellertid väl medveten om att Linné var ytterst känslig för kritik.²⁶ Det får därför anses som näst intill uteslutet att Hallenborg skulle ha haft planer på att offentligt redovisa sina kommentarer till reseberättelsen.

Syftet med denna studie har varit att få en bättre bild av den man som ägnade så stor möda åt Linnés text. Lagmannen Carl Hallenborg var liksom Linné en skarpsynt iakttagare men med annorlunda fokus. Präglad av sin juridiska skolning och sitt domarämbete var han eftertänksam och noggrann. I sitt kommenterade exemplar av reseberättelsen är hans uppgifter om ortnamn och personnamn tillförlitliga som ett uppslagsverk. Därtill skriver han många initierade notiser om landskapet, vägar, byggnader och lanthushållning, notiser som måste ha krävt många egna kontroller. De gånger han tillät sig en personlig utvikning eller en humoristisk markering får vi en antydning om ett reflektande och vaket intellekt. För sentida

resenärer i Linnés spår inbjuder Linnés reseberättelse i kombination med Carl Hallenborgs kommentarer till fördjupade upplevelser. Samtidigt ökar Hallenborgs granskning forskarnas möjligheter att utnyttja Skånska resan som berättande källa.

För den erfarna syneförrättaren Hallenborg hade Linnés Skånska resa stora likheter med andra syneförrättningar, om än mera magistral och med tydliga ekonomiska syften. Vi glömmer dock lätt att de återkommande lokala syneförrättningarna inte bara skulle tillgodose den enskilde tjänsteinnehavarens krav på bostäder m.m. utan också kontrollera och aktivt arbeta för att syneobjekten hölls i stånd och förbättrades vare sig det var byggnader, hägnader, vägar eller broar. De var med nutida terminologi tillsynsobjekt vilkas minimistandard fanns angivna i 1734 års lag eller andra av tidens konkreta föreskrifter. De lokala syneförrättningarna var även de led i strävan att förbättra ekonomin i riket.

Noter

- ¹ Omarbetning av artikel i Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 2007.
- ² Bellfrage, *passim*. Även publicerad på Internet under Linnékällor. Söderberg blev småningom docent i fysik.
- ³ von Sydow s. 300.
- ⁴ Ewald Erling (1837–1888) tillhörde linnéforskningens pionjärer och utgav under senare delen av 1800-talet delar av Linnés manuskript och brevväxling. Hans kommentarer till västgötaresan utnyttjades av Nathanael Beckman vid en nyutgåva 1928.
- ⁵ Franzén s. 19ff, 22, 30f, 40f.
- ⁶ Dahlin s. 6f, *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* 1874 I s. I–XII.
- ⁷ Dahlin 2007, s. 48 ff, *Sydsvenska Dagbladet* 11/8 1906, *Svenska Dagbladet* 28/11 1910, *Lunds Dagblad* 25/11 1910.
- ⁸ C. G. Weibull s. 91ff, 110.
- ⁹ Campell s. 6.
- ¹⁰ Sjöbeck s. 60, 74f, 100.
- ¹¹ Lindquist s. 24.
- ¹² Bertil Gullanders Linné i Skåne (1975) bygger på det

dagboksmanuskript som låg till grund för Linnés originalutgåva och texten har kompletterats med person- och ortsuppgifter och ordförklaringar. Inte heller Gullander tycks ha använt Hallenborgs noteringar.

- ¹³ SBL (Hallenborg).
- ¹⁴ Wilner s. 117, Elgenstierna.
- ¹⁵ Palmgren s. 911f.
- ¹⁶ Wilstadius s. 73.
- ¹⁷ Almquist s. 209f, 299f, 403.
- ¹⁸ Avsnittet om Hallenborgs tjänstgöring bygger på arkivförteckning och domböcker i Lagmansrättens i Västergötland och Dalsland arkiv, Lagmansrättens i Skåne arkiv, Lagmansrättens i Blekinge arkiv, Oxie häradsrätts arkiv, Skytts häradsrätts arkiv och Vemmenhögs häradsrätts arkiv. Vidare diarium över ankomna brev i Malmöhus landskanslis arkiv samt ett protokoll från en läns-skillnadsrätt 1751 i Blekinge lagmansrätts arkiv och synhandlingar i Vemmenhögs häradsrätts arkiv.
- ¹⁹ Minnesskrift ägnad 1734 års lag.
- ²⁰ Skånska resan s. 149.
- ²¹ Ibid s. 145.
- ²² Ibid. s. 154.
- ²³ Naumans register. Memorialet har inte återfunnits bland 1747 års riksdagshandlingar.
- ²⁴ Wetterberg s. 668. Ang. Rydsgård se Kjellberg.
- ²⁵ Bouppteckning 1772, auktionsprotokoll 1780, Rydsgårds godsarkiv. Arvsskifteshandlingar. Peter Malmbergs (adlad Palmcreutz) arkiv.
- ²⁶ Lindroth s. 12ff.

Referenser

Otryckta källor

Privat förvaring

Carl Hallenborgs exemplar av Linnés Skånska resa, tryckt 1751. (Publiceras 2007 på Internet i Linnékällor på Landsarkivets i Lund hemsida)
Hallenborgska familjebibeln

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Lagmansrätten i Västergötland och Dalsland
Domböcker i lagtima ting

Landsarkivet i Lund (LLA)

Lagmansrättens i Skåne arkiv
Domböcker i lagtima ting

Lagmansrättens i Blekinge arkiv
Domböcker i lagtima ting
Länsskillnadsrätt (serie H)

Malmöhus läns landskanslis arkiv
Diarier över ankomna brev (serie Blä)

Oxie häradsrätts arkiv
Domböcker i lagtima ting

Skytts häradsrätts arkiv
Domböcker i lagtima ting

Hemmenhögskyrkans häradsrätts arkiv
Domböcker i lagtima ting
Synhandlingar (serierna AVa, AVb)

Hauswolffska samlingen

Peter Malmbergs, adlad Palmcreutz, arkiv
Arvsskifteshandlingar

Rydsgråds godsarkiv
Bouppteckning efter Eva Charlotta Palmcreutz 1772
Auktionsprotokoll 1780

Villie kyrkoarkiv, C:2

Åhus kyrkoarkiv, C:3

Tryckta källor och bearbetningar

Almquist, Jan-Eric, Lagsagor och domsagor i Sverige.
Skrifter utgivna av rättsgenetiska institutet vid Stockholms högskola. Del 1 1954, del 2 (register) 1955.

Belfrage, Sixten, Linnés resesällskap under den skånska resan. Svenska Linnésällskapets årsskrift 1949 s. 43–56. Även publicerad på Internet under Linnékällor.

Campell, Åke, Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader. Ak. avh. Uppsala 1928.

Dahlin, Jan, Landsarkivet under den weibullska eran. Landsarkivet i Lund 1903–2003. Lund 1903.

Dahlin, Jan & Tergius, Annika, Carl Hallenborg och Linnés berättelse från Skånska resan 1749. I Gröna arkiv – med Linnés ögon och andras. Årshök för Riksarkivet och landsarkiven 2007, s. 46–67.

Elgjenstierna, Gustaf, Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Del III. Stockholm 1927.

Franzén, Olle, Hur Linnébilden formades (1778–1850). Svenska Linnésällskapets årsskrift 1963 s. 5–41.

Gullander, Bertil, Linné i Skåne. Stockholm 1975.

Jangfeldt, Bengt, Svenska vägar till S:t Petersburg. Stockholm 1998.

Kjellberg, Sven T. (red.), Svenska slott och herresäten, andra bandet. Allhems förlag, Malmö 1966.

Lindquist, Bertil, Skogen och landskapet i Linnés Skåne. Svenska Linnésällskapets årsskrift 1949 s. 19–41. Även publicerad på Internet under Linnékällor.

Lindroth, Sten, Linné – legend och verklighet. Löjtnant Åhls äventyr. Svenska studier och gestalter s. 9–87. Stockholm 1967.

Minnesskrift ägnad 1734 års lag av jurister i Sverige och Finland. I. III. Stockholm 1934.

Naumann, Erik, Personregister till Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719. Del 1–18, 1719–1752. Stockholm 1929.

Palmgren, Bo, David Nehrmann-Ehrenstråle inför nutiden. Svensk Juristtidning 1969 s. 909–916.

Sjöbeck, Mårten, Det sydsvenska landskapets historia och vård. Skrifter utgivna av Föreningen Landskronatraktens Natur. Landskrona 1973.

von Sydow, Carl-Otto (utg.), Carl Linneus Skånska resa år 1749. Redigerad av Carl-Otto von Sydow, illustrerad av Gunnar Brusewitz. Wahlström & Widstrand, Stockholm. Tr. 1982.

Weibull, Carl Gustaf (utg.), Carl Hallenborgs Anmärkningar till Carl von Linnés Skånska resa. Historisk tidskrift för Skåneland IV. Lund 1913.

Weibull, Carl Gustaf, Skånska Jordbrukets historia intill 1800-talets början. Lund 1923.

Wetterberg, Gunnar, Från tolv till ett: Arvid Horn (1664–1742). Stockholm 2006.

Wilner, P., Lunds Universitets matrikel 1667–1732. Åter utgiven med register av Barbro Edlund. Stockholm 1984.

Wilstadius, Paul, Auskultanter i Göta Hovrätt 1635–1762. Genealogisk Tidskrift 1947 s. 74–81.

Svenskt biografiskt lexikon (SBL), band 18. Stockholm 1969–1971. (Hallenborg)

Internet

Linnékällor, <http://www.statensarkiv/lla>, gå in på Linnékällor.

Skånskt järn på järnåldern. Exemplet Bromölla

Av Tony Björk

Arkeolog, Regionmuseet Kristianstad

Hos gemene man är Ales stenar och Uppåkra förmodligen de bäst kända skånska fornlämningarna från järnåldern. För den som är intresserad av det gamla Östdanmarks järnålder och fördjupar sig lite i ämnet finns det en mängd böcker och artiklar som ger en god bild av hur företeelser som t.ex. gravskick, bosättningsmönster och hus har sett ut och förändrats under historiens gång. Järnframställning är däremot en gren av skånsk järnåldersforskning, där det är svårt att hitta några exempel på lätt tillgängliga översikter.

Inledning

Under gott och väl två decennier har Anders Ödman ivrigt studerat och funderat kring den skånska järnframställningen under medeltid och nyare tid.¹ Ödman tar i sina arbeten avstamp i det medeltida Danmarks behov av järn och den omfattande järnproduktion som finns belagd både i skrift och i form av arkeologiska lämningar i norra Skåne. Den medeltida danska järnproduktionen har ju ett äldre ursprung, men det förlorar sig verkligen i ett historiens töcken. Det är otillfredsställande att känna till att det fanns en omfattande järnframställning i norra Skåne under historisk tid, utan att ha någon tydlig förankring bakåt i tiden. Frågan är när det började? Var började man? Hur omfattande var järnframställningen under järnåldern? Fanns det någon regional eller lokal specialisering redan innan medeltiden?

Att man har framställt järn i Skandinavien sedan slutet av bronsåldern är klart. Vi har också kommit en god bit på väg att förstå och förklara hur man bar sig åt rent tekniskt när man framställde järn.² Hur den sociala organisationen bakom järnproduktionen har sett ut är däremot inte på långa vägar lika väl klarlagt. Från att tidigare ha bestått av sporadiska nedslag, har spåren av skånsk järnframställning från järnåldern blivit allt fler

under senare år. Nu finns det möjligheter att diskutera i vilka områden man har framställt järn, de tekniska traditionerna och de sociala förhållandena bakom produktionen. Ett spännande exempel som visar på vilka det var som framställde järn, och var och hur, finns i ett område kring Bromölla i nordöstra Skåne. Här har man undersökt fem–sex olika platser med järnframställning och smide. Men låt oss börja med att titta på hur man gjorde järn och var i Skåne och angränsande områden som det har hittats lämningar som hör ihop med järnframställning.

Järnframställning

Den tidiga järnproduktionen i Sydskandinavien baserades på metallurgisk kunskap om hur man utvinner järn som av gammal hävd anses härröra från Hettiterna i nuvarande Turkiet. Den nya teknologin kom från Hallstatt- och LaTène-kulturerna på kontinenten till Skandinavien under loppet av yngre bronsålder och övergången till förromersk järnålder, men den slog inte igenom och ersatte bronset som råmaterial för tillverkning av arbetsredskap och vapen förrän under den förromerska järnåldern.³ Järn framställdes av sjö- och myrsmalm som förekommer naturligt i stora delar av Skandinavien.

Kortfattat kallas förädlingen av dessa mineraler för reduktion (utsmältning av slagg) och primärsmede (mekaniskt steg i borttagning av orenheter). En viktig förutsättning för att smälta bort och separera oönskade ämnen (slag) från det åtråvärda järnet var att skaffa tillräckligt med bränsle för att få upp en hög temperatur i ugnarna. De olika leden i tillverkningen av järnföremål är svåra att komma åt i form av arkeologiska lämningar, men det är inte omöjligt, som vi ska se. Det vi ska titta närmare på i denna artikel är spåren av själva smältningen av malmen. Detta gjordes långt fram i historisk tid i olika typer av blästugnar. Som namnet antyder användes hand- eller fotdrivna bälgar för att blåsa in luft och höja förbränningens intensitet och därmed temperaturen i ugnen. En vanlig variant av en blästugn – en så kallad schaktugn med underliggande slagggrop – ses på fig. 1. Genom att fylla ugnen nedifrån och upp med bränsle och malm kunde man separera slaggen, som rann ned i gropen, från ett renare järn som kunde bearbetas vidare.

Skånska järnugnar

Det har skrivits ett antal vetenskapliga artiklar och utgrävningsrapporter som handlar om skånsk järnframställning under järnåldern. I ett par artiklar finns sammanställningar av flera undersökningar inom ett lite större område,⁴ men på det stora hela saknas det fortfarande en övergripande sammanställning över vad som har gjorts. För att ge en bakgrund till mina egna funderingar presenteras här i tabellform var det har gjorts undersökningar av lämningar som direkt kan relateras till järnframställning (tabell och fig. 2). På översiktskartan har jag även tagit med exempel från södra Halland, Småland och Blekinge. Sammanställningen gör inte anspråk på att vara fullständig, men jag hoppas att jag har fått med det mesta av det som grävts till

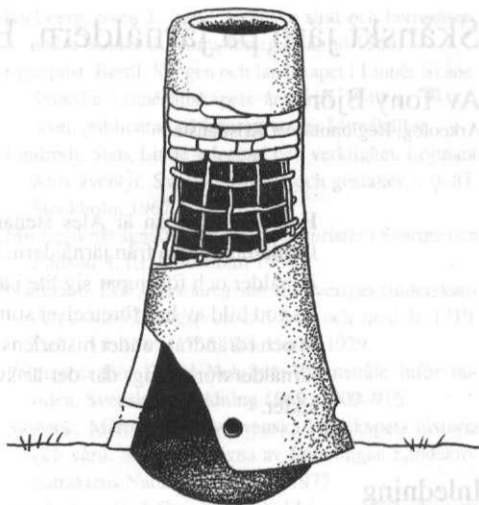

Fig. 1. Rekonstruktion av ugn från tiden kring Kristi födelse i Bromölla. Bottendiametern är 0,8 m. Skiss efter originalakvarell av Kerstin Åberg i Englund 2002.

dags dato. En väsentlig avgränsning som läsaren skall känna till är att jag endast har tagit med klara belägg för ugnar och mer omfattande slaggförekomster i övrigt. På snart sagt varenda järnåldersboplatz förekommer ett litet inslag av slagg i olika typer av sammanhang. Oftast är det i mycket begränsad mängd och för det mesta har slaggen inte analyserats närmare, så att det har kunnat avgöras från vilket skede av framställning eller smide som det härrör. Dessutom är slaggfynden många gånger ungefärligt daterade, baserat på att de kan knytas till boplatzlämningar med ganska vida dateringar. Det skulle alltså innebära ett mycket omfattande arbete att försöka analysera alla dessa slaggfynd på ett meningsfullt sätt.

Bland de säkra järnframställningsplatserna har vi till att börja med de äldsta ugnarna, som i något fall gränsar till bronsåldern. Riktigt gammal järnframställning är ännu inte säkert dokumenterad i form av ugnskonstruktioner i Skåne, utan endast indirekt i form av slagg i andra kontexter och av järn-

föremål i gravar från yngre bronsålder.⁵ Två ugnar från Väla, med en ganska vid datering till yngre bronsålder/äldre förromersk järnålder, är det äldsta direkta belägg för järnproduktion i Skåne som vi känner till idag.⁶ Även den äldre förromerska järnålderns järnframställning är svagt belagd i det skånska materialet, men det finns åtminstone två exempel från Tåstarp och Ramlösa socknar med ugnar från denna tid.⁷ Alla dessa platser ligger alltså i nordvästra Skåne.

Den bäst representerade ugnsfasen i det skånska materialet är tidsperioden yngre förromersk järnålder och äldre romersk järnålder (ca 100 f. Kr.–200 e. Kr.). En ugn med stensködd slaggröp, som undersöktes av Oscar Montelius redan 1902 vid Norbjär i Gråmanstorp socken, är av en typ som rimligen hör hemma i denna tid, vilket keramikmaterialet i ett anslutande slagglager också visar.⁸ Liknande ugnar undersöktes omkring 1990 i Kvidinge och i Degeberga (fig. 3).⁹ Annars består de flesta ugnsröster från denna tid av enkla gropar med slag, utan någon stenskonig. De skånska exemplen på sådana ugnar kommer framför allt från Bromölla-trakten.¹⁰ Likartade lämningar och dateringar finns också från ett antal ugnar i Halland och Småland.¹¹

Till en avslutande fas med ett yngsta skikt järnframställningsplatser räknar jag de lämningar som dateras mellan yngre romersk järnålder och vikingatid (ca 200–1000 e. Kr.). Materialet antar en delvis annan karaktär från yngre romersk järnålder och fram till åtminstone vikingatid. Antalet ugnar är påfallande litet mot tidigare, men samtidigt är de ugnar som trots allt undersökts av samma grundtyp som tidigare. Den stora skillnaden består i att det nu börjar dyka upp enstaka lite större slaggröpar, fler smedjor och att slag över huvud taget blir vanligare på boplatserna. Till en del kan detta säkert förklaras med bättre bevaringsförhållanden, t.ex. i fyl-

ningsmassor i så kallade grophus (små förvarings- och verkstadsbyggnader med försänkta golv).¹²

Geografiskt ligger tyngdpunkterna för den skånska järnframställningen, såvitt vi kan se idag, i områdena kring Helsingborg, Klippan och Bromölla. Då ska man ändå vara medveten om att spridningsbilden kan vara vilseledande på flera sätt. Det kan argumenteras för att bilden främst visar var det har gjorts arkeologiska undersökningar. Till en del är detta förmodligen sant. Det har utförts få och överlag ytmässigt små undersökningar i stora delar av mellersta och norra Skåne. Fynden från mellersta och norra Skåne är rimligen underrepresenterade i förhållande till de verkliga förekomsterna av järnframställningsplatser. Å andra sidan har det gjorts väldigt många stora arkeologiska undersökningar i västra och södra Skåne. Med tanke på hur stora arealer som har undersökts i sydvästra Skåne – framför allt i närheten av Malmö – är det förvånande att det finns så få platser med belägg för järnframställning i detta område. I förhållande till den mängd ugnar som har påträffats i trakterna av Klippan och Bromölla, på avsevärt mindre undersökningsarealer, antyds att denna skillnad faktiskt är mycket mera markant än vad det första intryck som en spridningskarta med väldaterade ugnar ger. Det är tydligt att järnframställningen främst bedrivits i det som kulturgeograferna kallar de skånska slätt- och risbygder, fram till åtminstone vendeltid. Man kan också argumentera för att det finns en viss uppdelning, med en kvantitativt större produktion i den norra halvan av landskapet än i den södra. Det finns i alla händelser en tydlig kronologisk och geografisk skillnad i produktionslokalernas utbredning. Under järnåldern var de lokaliserade till slätt- och risbygder, medan de var koncentrerade till Skånes nordliga ris- och skogsbygder i historisk tid.¹³

Tabell över upptäckta ugnar och reduktionsslagg i Skåne.

Socken	Plats	Anläggningstyper	Datering	¹⁴ C-ålder B.P.	Referens
Kropp	Väla	2 ugnar m arbetsgropar	Yngre bronsålder – Förromersk järnålder	2430 +/- 60 (Ua 5548)	Söderberg 1993, Isendahl 1997
Ramlösa	Gustafslund	1 ugn	Förromersk järnålder	2215 +/- 85 (Ua 25905)	Aspeborg & Mårtensson 2001
Tåstarp	Gånarp	1 ugn	Förromersk järnålder	2200 +/- 70 (Ua 5731)	Räf 1996; Isendahl 1997
Genarp	Genarp	1 ugn	Förromersk järnålder	2110 +/- 30 (Ua 33554)	Lenntorp muntl. uppgift, undersökt 2006
Gråmans- torp	Bjärsgård	1 ugn	Förromersk – romersk järnålder	–	Montelius 1906 & 1919; Englund & Larsson 1997
Hedeskoga	Lilla Tvären	1 ugn	Förromersk – romersk järnålder	2060 +/- 40 (Ua 26698)	Becker 2003, Anglert & Becker 2006, Becker muntl. uppgift
Stora Köpinge	Lilla Köpinge	Bl.a. red.slagg i olika kontexter	Förromersk – romersk järnålder	Se litt. hänv.	Sabo 1995
Kvidinge	Maglaby	1 ugn	Yngre förromersk – äldre romersk jää	2125 +/- 70, 2085 +/- 70 (ST 11935 + 36)	Helgesson 1988; Björk 1994; Englund & Larsson 1997; Wilhelmson 2006
Degeberga	Degeberga	1 ugn med uttraknings- lager	Yngre förromersk – äldre romersk jää	2050 +/- 60 (ST 13356)	Björk 1994 & 1997; Englund & Larsson 1997
Ivetofta	Bromölla	5 ugnar	Yngre förromersk – äldre romersk jää	Flera prov, äldst 2000 +/- 60 BP (St 14662)	Englund & Larsson 1997; Bergenstråhle 2000
Ivetofta	Bromölla	4 ugnar	Yngre förromersk – äldre romersk jää	Flera prov, äldst 1990 +/- 40 (UGA 14509)	Grandin & Willim 2005; Björk 2006
Västra Sönnarslöv	Hör	1 ugn	Yngre förromersk – äldre romersk jää	1960 +/- 100 (LuA 4329)	Lindahl Jensen 2000
Näsum	Näsum	2 ugnar, 1 fällsten	Yngre förromersk – äldre romersk jää	2015 +/- 40 (LuS 6485)	Höst 2006
Oxie	Kristineberg	1 ugn	Romersk järnålder	Analyserad	Strandmark muntl. uppgift, undersökt 2002
Löderup	Hagestad	3 ugnar	Romersk järnålder (?)	–	Strömberg 1967
Vankiva	Grancholm	1 slagghvarp	Yngre romersk – folkvandringstid	1650 +/- 100 (LuA 4150)	Ödman 2001
Husie	Kv. Träns- bettet	1 ugn, 1 smidesgrop	Yngre romersk – folkvandringstid	Analyserad	Strandmark muntl. uppgift (rap.Kling 1995)
Ö. Ljungby	Haglekulla	1 ugn	Vendeltid	1310 +/- 60 (Lu 3937)	Isendahl 1996, 1997
Bårslöv	Bårslöv	1 slagghdump i grop	Vendeltid	1300 +/- 70 (Ua 9785)	Knarrström & Olsson 2000
Ivetofta	Åby	Sekundärdep. red.slagg i grophus m.m.	Folkvandringstid – vikingatid	Se litt. hänv.	Söderberg 2005
Järrestad	Järrestad	Bl.a. red.slagg i olika kontexter	Vendeltid – vikingatid	Se litt. hänv.	Grandin & Hjärthner-Holder 2003
Löderup	Hagestad	1 ugn	Vikingatid (?)	–	Strömberg 1967
Gårdlösa	Gårdlösa	1 ugn, möjligen 2, samt red.slagg i kulturlager	Järnålder	–	Stjernquist 1971, 1993a, 1993b

Anm. Presentationen är gjord i ungefärlig kronologisk ordning.

Ytterligare ugnar och slagghvarp som sannolikt är från järnåldern har även påträffats i :

Allerum sn, Laröd 55:1 – en ugn med arbetsgrop, möjligen två (Nagmér 1994; Isendahl 1997)

Fjälkestad sn, Räbelöv 25:1 – en ugn med arbetsgrop, möjligen två (Björk 2003b)

Klippan sn, Klippan stg 1847 – två ugnar (slagghvarp) (Björk 1991; Bolander 2006)

Löderup sn, Hagestad – ugnar?, samt fällsten/städsten (Strömberg 1967)

Ängelholm, stg 808 – en större grop/ugn (?), folkvandringstid–vendeltid (Helgesson 1993; Isendahl 1997)

Östra Ljungby sn, Stidsvig 2:7 – en förstörd slagghvarp, sannolikt järnålder (Isendahl 1997)

Som vi kan se så har de förhistoriska järnugnarna i Skåne en klar kronologisk tyngdpunkt i yngre förromersk och äldre romersk järnålder. Frågan är vad detta representerar. Varför ändrar materialet karaktär under loppet av yngre romersk järnålder till vikingatid? Tendensen till att det sker en förändring i järnproduktionens lokalisering finns belagd i flera olika områden i Sydskandinavien.

På Jylland har det under de senaste år-

tionerna dokumenterats en mycket omfattande järnproduktion med tusentals ugnar från förromersk järnålder till vendeltid. Den intensivaste fasen sträcker sig från omkring 100 e. Kr. till början av 600-talet. Genom ett stort antal undersökningar har man klart kunnat konstatera att järnframställningen i detta område upphör i vendeltid, omkring 600–650 e. Kr.¹⁴

I Halland kan alla undersökta ugnar dateras till förromersk järnålder – första hälften

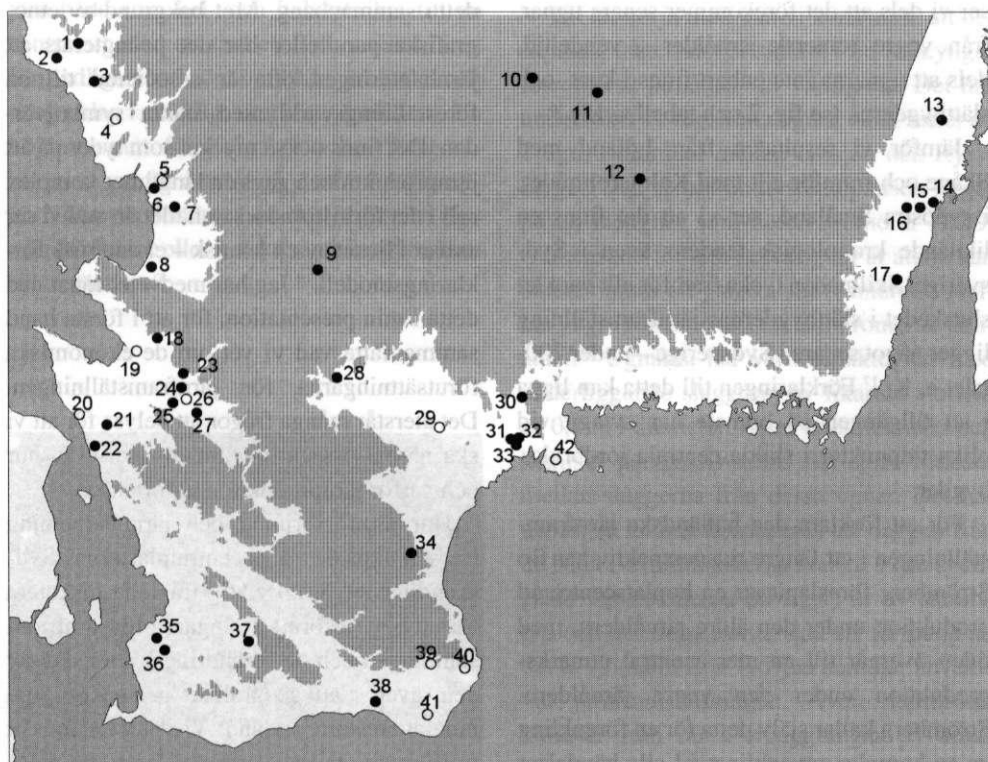

Fig. 2. Undersökta blästugnar i Sydsverige. Gråskrafferad yta är landmassa över 80 m.ö.h. Fyllda cirklar är ugnar daterade till järnålder (förutom nr 28 = slagghvarp). Ofyllda cirklar är odaterade ugnar som med stor sannolikhet är från järnåldern (baserat på typ och närhet till andra daterade lämningar) samt förekomster av reduktionslagg på boplatser. Förekomsterna listas nedan sockenvis. Uppgifterna hämtade från de källor som anges i tabellen s. 18 samt Hjärthner-Holder 1993, Karlsson 2001, Larsson 2004, Wranning 2005.

1. Vinberg, 2. Stafsinge, 3. Årstad, 4. Kvibille, 5. Eldsberga, 6. Snöstorp, 7. Genevad, 8. Skummeslöv, 9. Markaryd, 10. Aringsås, 11. Växjö, 12. Nöbbelö, 13. Ryssby, 14. Hossmo, 15. Ljungby 1, 16. Ljungby 2, 17. Söderåkra, 18. Tåstarp, 19. Ängelholm, 20. Allerum, 21. Kropp, 22. Ramlösa, 23. Östra Ljungby, 24. Gråmanstorp, 25. Kvidinge (2 lokaler), 26. Klippan, 27. Västra Sönnarslöv, 28. Vankiva, 29. Fjälkestad, 30. Näsum, 31. Bromölla 1, 32. Bromölla 2, 33. Bromölla 3, 34. Degeberga, 35. Husie, 36. Oxie, 37. Genarp, 38. Stora Köpinge, 39. Gårdlösa, 40. Järrestad, 41. Hagestad, 42. Istaby.

av romersk järnålder. Per Wranning menar därför att de kända lämningarna signalerar att kust- och slättbygdernas stora järnhanteringsboom helt kan knytas till perioden 300 f. Kr.–200 e. Kr. Därefter tycks järnframställningen klinga av i Halland.¹⁵ Vi måste vara medvetna om att denna tendens kan bero på att det har gjorts få undersökningar av järnframställningsplatser i Sydsverige i förhållande till Jylland. Bilden kan nyanseras väsentligt om vi tar med ugnarna från Skåne och Småland i diskussionen. Här ser vi dels att det förekommer senare ugnar, från yngre romersk järnålder – vendeltid, dels att ugnarna inte enbart finns i kust- och slättbygderna (se fig. 2 och tabell s. 18).¹⁶

Jämför vi resultaten från Jylland med Skåne och framför allt med Kalmarområdet, i sydöstra Småland, ser vi att det finns en liknande kronologisk tendens även i Sydsvrige. Skillnaden tycks framför allt vara att slutskedet i slättbygdernas järnframställning ligger något senare i Sydsverige – under 700-talet e. Kr.¹⁷ Förklaringen till detta kan ligga i att tillgången på bränsle har avtagit vid olika tidpunkter i skilda centrala jordbruksbygger.

För att förklara den halländska järnframställningen i ett längre tidsperspektiv har Bo Strömberg föreslagit att en boplatsscenterad produktion under den äldre järnåldern, med tiden övergår till en mer accentral utmarksproduktion under den yngre järnåldern. Strömberg kallar själv detta för en förenkling av en komplex utveckling.¹⁸ I alla händelser är den skisserade utvecklingen enligt min mening nära ett troligt förlopp. Mot bakgrund av det skånska materialet tycks det först ske en exploatering av lättåtkomliga tillgångar i de tät befolkade områdena (grovt motsvarande kulturgeografernas klassiska slättbygder), som sedan avlöses av en exploatering av Göinges myrmalm. Man kan fråga sig om detta sker i en större skala först när

slättbygdernas malmförekomster är uttömda? Eller sker det när tillgången till den mängd skog som krävs för tillverkning av träkol har blivit alltför dålig i slätt- och risbygderna? Ett par andra faktorer som måste vävas in i ett resonemang om varför järnproduktionen omlokaliseras är den förändring som sker i bosättningsmönstret under loppet av yngre järnålder och, inte minst, hur efterfrågan på järn förändrades under denna tid. Det finns även andra aspekter av järnframställningen, som är värda att reflektera över i detta sammanhang. Mot bakgrund av etnografiska paralleller har det poängterats att järnhanteringen ofta är associerad till en föreställningsvärld med starka symbolvärden. Det finns också mycket som tyder på att järnproduktionen gavs en långt mer komplex roll i det förhistoriska samhället än vad vi ser enbart i ljuset av en teknisk – ekonomisk förklaringsmodell.¹⁹ Jag har medvetet tonat ned detta i min presentation, för att i första hand sammanfatta vad vi vet om de ekonomiska förutsättningarna för järnframställningen. Det återstår många frågor att belysa för att vi ska närma oss en djupare förståelse av hur och varför järnproduktionen förändras.

Hur järnförsörjning och järnbearbetning har sett ut på de tidiga centralplatserna i Sydskandinavien är en viktig fråga att diskutera för att belysa förutsättningarna för järnframställningen och de förändringar som sker av den, även i ett geografiskt perspektiv som innefattar stora omland. Vi vet t.ex. att det finns omfattande lager med slagg från medeltiden i Vä,²⁰ men det finns även spår av järnbearbetning från förhistorisk tid på platsen i form av ovanligt rika slaggförekomster i kulturlager och andra anläggningar.²¹ Tyvärr har slaggen från Vä ännu inte analyserats, så vi vet därför inte säkert vilka led i framställningen som finns representerade. I Uppåkra däremot har det påträffats påfallande lite järnslag.²² Slagg och smidesrela-

terade aktiviteter har inte varit av en sådan omfattning att denna viktiga ekonomiska grund för platsen, mig veterligt har uppmärksamats i någon högre grad. Man får därför känslan av att en stor andel av järnet i Uppåkra har kommit dit som ämnesjärn och färdiga föremål. Det går naturligtvis inte att utesluta att järnbearbetning i större skala har försiggått i mer perifera delar av Uppåkra, som ännu inte blivit föremål för några nämnvärda undersökningar.²³ Men trots det kan det väl knappast sägas vara en revolutionerande hypotes att föreslå att det har förts in järn både som hel- och halvfabrikat till en centralort med ett tätbefolkat omland, som förmodligen hade ont om både järnmalm och skog redan i ett tidigt skede av järnåldern. En högtintressant följdfråga är vilka förutsättningar var för den tidiga järnframställningen. Vilka var det som framställde järnet? Hur spreds råvaror eller produkter från tillverkare till användare?

Järnframställningen vid Skräbeån

I närheten av Bromölla i nordöstra Skåne har det undersökts flera olika platser med järnframställning och smide under de senaste 10 åren (fig. 4). I och med detta finns det nu en möjlighet att diskutera hur järnframställningen i ett mindre område har bedrivits. Hur framställdes järnet rent tekniskt? Hur såg ugnarna ut och hur förändrades de? Var hämtade man råvarorna, framför allt malmen? Var ligger produktionsplatserna och vilka var det som framställde järn? Bönder eller specialiserade hantverkare?

Till att börja med kan vi konstatera att det samlade materialet är skiktat i tid från yngre förromersk järnålder till vikingatid. Det har undersökts 11 regelrätta ugnar, samt rester av 1 ugn, i området mellan Ivösjön och Ryssberget. Den senast undersökta platsen ligger på en fastighet som heter Bromölla 12:19. Gemensamt för alla dessa ugnar är att de kan dateras inom ett ganska snävt intervall mellan yngre förromersk och äldre romersk järnålder.²⁴ Ugnarna har varit schaktugnar med underliggande slaggröp, av likartad storlek, ca 0,8 m i diameter. Även ur ett tekniskt och kemiskt perspektiv finns det stora likheter mellan slaggerna från dessa ugnar. Det har nämligen kunnat konstateras att slaggen från de båda Ivetoftalokalerna i tabell 1 (de sydligaste ugnslokalerna på fig.4) är av samma typ och det finns starka skäl att förmoda att det är sjömalm från Ivösjön som har använts vid järnframställningen. Även malmförekomster från olika anläggningar på dessa platser har analyserats. De analyserade malmbitarna är av lite varierande kvalitet, men det är ändå troligt att all malm kommer från Ivösjön.²⁵ Lena Grandin och Annika Willim, som har analyserat slaggen från ugnarna på Bromölla 12:19, menar att ugnarna i området har varit av likartad konstruktion och kapacitet. Det finns inget som tyder på att det har skett något annat än

Fig. 3. Ugn bestående av slaggröp med stenram samt ett uttraktionslager. Ugnen är från Degeberga och den dateras till tiden kring Kristi födelse. Foto Tony Björk.

reduktion av malm i blästugn på de undersökta ytor. Det finns helt enkelt inga spår av något annat led i tillverkningsprocessen på denna plats. Järnframställningen på orten har skett med konstruktioner och med en teknik som med små avvikelser fortlevt under ett relativt långt tidsspann – åtminstone 200 f. Kr.–200 e. Kr.²⁶

Kronologiskt sett representerar ugnarna och de andra anläggningarna på Bromölla 12:19 som är relaterade till järnframställningen en mycket kort fas. Faktum är att ¹⁴C-analyserna överlappar varandra för tidsperioden kring 70–130 e. Kr. Jag menar därför att det går att argumentera för att det är inom detta tidsavsnitt som järnproduktionen pågått. Det är inte bara ¹⁴C-resultaten, utan även den ringa mängden ugnar och avfall, som visar att järnframställningen pågått under en kortvarig period på denna plats. Att ugnarna rumsligt ligger väl samlade inom en mindre yta – tre av dem på en rad – talar också för en kortvarig aktivitetsfas, kanske rentav momentan, där verksamheten varken kommit att breda ut sig över ett större område eller att ugnarna successivt överlagrat äldre anläggningar. Å andra sidan tyder utbredningen av samtliga anläggningar som kan relateras till järnproduktionen på att arbetet skett inom ramen för ganska stora arealer.

Om vi tittar närmare på de två platser med ugnar som har undersökts i södra delen av dagens Bromölla, kan det konstateras att de ligger mycket nära varandra. Det är endast 150 m mellan dessa platser. Däremellan finns det samtida anläggningar som innehåller ugnsdelar och järnmalm, så därför verkar det troligt att de är en integrerad del av en eller ett par gårdars produktion i närheten. Det måste tilläggas att det är mycket små ytor som är undersökta i området. Totalt har inte mer än ca 8000 m² undersökts. Jämför vi avståndet mellan de två koncentrationerna med 9 ugnar i södra Bromölla med förhållandena

på en plats som Snorup på Jylland så finns där drygt 4000 ugnar på en yta av ca 500 x 700 m, alltså en yta av ca 35 000 m².²⁷ Ugnarna i Bromöllaområdet är också av en annan typ än de på Jylland, utan stora slaggblock,²⁸ och därmed betydligt svårare att lokalisera. Det finns alltså skillnader på flera olika plan mellan ugnskonstruktioner, möjligheter att lokalisera ugnarna, storleken på de ytor som har undersökts och sannolikt också i den faktiska mängden ugnar som finns i dessa två exempel.

På Bromölla lokalerna är ugnarna koncentrerade till begränsade ytor som är mindre än 15 x 15 m (vardera maximalt 150 m²). På den sydligare lokalen är det tydligt att tre av ugnarna ligger på en rad. Samma organisationsprincip finns på en några århundraden yngre lokal i Växjö, från folkvandringstid, med tre ugnar på rad på en samtida boplats.²⁹ Detta är ett fenomen som vi känner igen från flera andra platser i Europa, t.ex. på Jylland och i Polen. Framför allt i Polen är detta genomfört i en så stor omfattning, med hundratal ugnar i flera rader, att det tyder på storskaligt organiserade smältkampanjer.³⁰ Här i Sydsverige får man i stället intrycket av att smältningen försiggått i mindre skala, men den har av allt att döma varit lika nära knuten till bebyggelsen som man kan se på Jylland.

Det finns mycket som talar för att framställningen var knuten till stabila gårdsenheter av den typ som undersökts vid Åby och Näsum.³¹ Det visar den nyligen utförda undersökningen i Näsum tydligt. På boplatsen vid Näsum påträffades bl.a. ett antal huslämningar från en eller möjligen två samtida gårdar, två blästugnar och en fällsten (städ) i en större nedgrävning. Här kan man tydligt se att järnframställningen var kopplad till boplatsen och man kan klart konstatera att man har framställt järn invid gården. Ugnarna var alltså direkt knutna till gårdslägena. Samma iakttagelse har gjorts på många andra platser

i Sydskandinavien, där lite större områden blivit föremål för arkeologiska undersökningar. Bebyggelse och blästugnar på sådana platser har generellt dateringar från förromersk järnålder till vendeltid (200 f. Kr.–700 e. Kr.). Exempel på sådana platser i Sydsvrige är Fyllinge i Halland, Växjö i Småland och Näsrum samt Haglekulla i Skåne.³² Att järnproduktionen är kopplad till och sker invid enskilda gårdar har också nära paralleller med samtida förhållanden i Danmark.³³ Därmed är det inte sagt att det måste ha sett ut så överallt. Vi måste föreställa oss att det funnits variationer och hålla öppet för möjligheten att det även skett järnframställning i områden som är perifert belägna i förhållande till den samtida bebyggelsen.

Den tydliga närheten mellan gårdarna och järnugnarna kan rimligen bara betyda att järnet oftast framställdes på gårdarna. Råvarorna, malm och ved/träkol, hämtades för förädling hemmavid. En relativt liten produktion, koncentrerad till gårdarna signalerar att produktionen i första hand tillgodosåg

gårdens behov. Järnframställningen tycks alltså inte ha varit föremål för någon långt driven specialisering i dessa fall. Detsamma behöver naturligtvis inte gälla smedernas verksamhet. Här kan man snarare se en tendens mot en ökande specialisering, exempelvis i vapensmidet. Vapnen i äldre romersk järnålder är ganska enkelt utförda, men utan någon tydlig standardisering, vilket gör dem svåra att indela typologiskt. I yngre romersk järnålder blir vapnena mer arbetade ur smideshänseende och samtidigt mer standardiserade. Detta kan tyda på att det är ett mindre antal specialiserade smeder som ägnar sig åt detta arbete.

Det finns fler belägg för att samtida järnhantering i området sker direkt invid gårdarna. På en samtida boplats i Ivetofta, undersöktes bl.a. ett långhus från äldre romersk järnålder med en centralt placerad hård som innehöll ett antal småbitar slagg. Slaggen i sig har inte analyserats, men härden har ¹⁴C-daterats till 130–240 e. Kr.³⁴ Det innebär alltså omkring övergången mellan

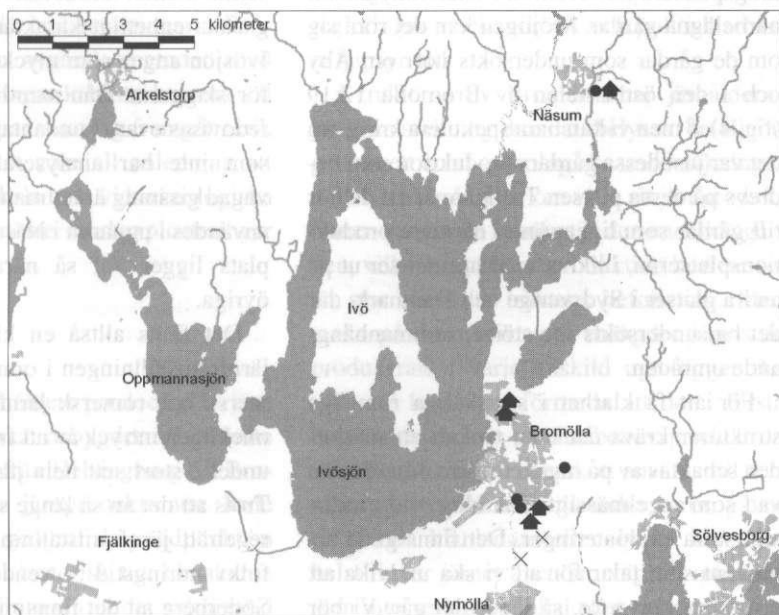

Fig. 4. Arkeologiskt belagda gårdar och ugnar i Bromöllaområdet, från yngre förromersk och äldre romersk järnålder. Hussymbol = gård, fylld cirkel = ugn. Spår av järnbearbetning från yngre järnålder markerade med kryss.

Efter Björk 2006.

äldre och yngre romersk järnålder. Även här finns ett intimt samband mellan gården och järnbearbetning. I detta fall har det ännu inte bevisats att det har pågått järnframställning på platsen – d.v.s. om det rör sig om slagg från framställning eller smide.³⁵ På en annan del av samma boplatsskomplex finns det dessutom slaggförekomster i ett grophus och en större grop, som preliminärt daterats innanför tidsrymden romersk järnålder – vikingatid, baserat på det samlade fyndmaterialet från denna undersökning.³⁶

Samma sak gäller några slaggynd från en boplatss vid Åby med ett antal långhus från yngre förromersk och äldre romersk järnålder. Här påträffades mindre mängder slagg bland annat i fyllningen till en brunn.³⁷ Inte heller här har det gjorts någon slagganalys, så frågan om det rör sig om reduktions- eller smidesslagg är ännu öppen.

Den påtagliga närheten mellan järnframställningen och gårdarna fram till omkring 600–700 e. Kr. har belagts på flera olika platser i Sydsandinavien.³⁸ Det finns alltså starka skäl att förmoda att järnframställningsplatserna i Bromölla skall knytas till närbelägna gårdar. Möjligen kan det röra sig om de gårdar som undersökts norr om Åby och i den östra delen av Bromölla 12:19 (fig. 4),³⁹ men vi kan bara spekulera kring om det var just dessa gårdars produktion som bedrevs på dessa platser. Troligare är att de hör till gårdar som ligger ännu närmare produktionsplatserna, i likhet med hur det ser ut på andra platser i Sydsverige och Danmark, där det har undersökts lite större, sammanhängande områden.

För att få klarhet i storskaliga rumsliga strukturer krävs det utan tvekan att matjorden schaktas av på mycket större områden än vad som regelmässigt sker idag, vid ytmässigt stora exploateringar. Det finns goda argument som talar för att vi ska undvika att prioritera bort ytor, så långt det går. Vi bör

sträva efter att schakta stort för att kunna sätta de flesta typer av lämningar i ett större rumsligt sammanhang. Det räcker inte med att storskaliga matjordsavbaningar görs i Malmöområdet för att vi ska kunna skriva resten av Sydsveriges arkeologi.

Bearbetning av järn i Bromöllaområdet upphör inte med att de regelrätta blästugnarna försvinner utom synhåll i de undersökningar som gjorts i området. Vid en undersökning av en del av en yngre järnåldersboplatss, öster om Skräbeån (mellan Åby och Nymölla), påträffades sekundärdeponerad slagg i flera olika anläggningar, bl.a. i grophus. ¹⁴C-dateringar av bebyggelselämningarna ligger från ca 500 till 900 e. Kr. Slaggen kommer från både reduktion och smide.⁴⁰

Det har också hittats rester av tre smidesgropar i samband med undersökningar för nya Väg 2083 genom Åby bytomt. Smidesgroparna innehöll smides- och sprutslag som har ¹⁴C-daterats till vikingatid – tidig medeltid.⁴¹

Tekniskt och kemiskt är de hittills undersökta förhistoriska järnframställningsplatserna mellan Skräbeån och Ryssberget av ganska enhetligt karaktär. En sjömalms från Ivösjön anges som mycket trolig malmkälla för slaggen från samtliga de platser som redovisas ovan,⁴² undantaget den från Nässum som inte har analyserats. En inte alltför vågad gissning är att malm från Ivösjön även användes i ugnarna i Nässum, eftersom denna plats ligger väl så nära Ivösjön som de övriga.

Det finns alltså en klar tyngdpunkt för järnframställningen i området i yngre förromersk och romersk järnålder, men man får onekligen intryck av att framställning skedde under i stort sett hela järnåldern i området. Trots att det än så länge saknas klara spår av regelrätt järnframställning i Bromölla efter folkvandringstid – vendeltid menar Bengt Söderberg att det finns mycket som talar för

att järnframställning fortsatte att spela en betydelsefull roll i området under hela järnåldern och möjligen också under historisk tid. Söderberg pekar ut flera registrerade, men odaterade, järnframställningsplatser i form av en slaggvarp och ett antal slaggförekomster kring Ivösjön.⁴³ Detta öppnar spännande perspektiv för den fortsatta forskningen kring områdets järnframställning under förhistorisk tid och medeltid. Faktum är dock att alla de platser Söderberg pekar ut ligger norr om Ivösjön, medan merparten av de arkeologiskt undersökta platserna ligger sydost om sjön. Det finns alltså inget som omedelbart styrker att det sker en fortsatt järnframställning i Bromöllaområdet efter vendeltid. Bilden skulle snarare kunna ses som ganska typisk för skånska förhållanden, med en tidig järnframställning i slätt- och risbygder och ett senare skede i skogarna. Risken för att detta också är en chimär är dock uppenbar. Vi behöver ett större och framför allt geografiskt sett jämnare fördelat antal undersökta lokaler för att kunna bedöma detta på ett trovärdigt sätt. Det finns all anledning att ha en genomtänkt strategi för att hitta järnframställningsplatser vid framtida undersökningar i Bromöllaområdet. Den nygamla metoden med magnetometersökningar kan här komma väl till pass. Metoden har visat sig framgångsrik på Jylland⁴⁴ och det vore all anledning att prova den i större skala t.ex. vid arkeologiska utredningar inför större markexploateringar även i Skåne.

Summering

Under loppet av järnåldern producerades järn framför allt i slätt- och risbygden i ett bälte tvärs över Skåne – från Helsingborg till Bromölla. Den tidiga järnproduktionen hade alltså en helt annan geografisk tyngdpunkt än den som bedrivits i historisk tid. Orsakerna till att järnframställningen under vikingatid

– tidig medeltid flyttar upp i Göingeskogarna vill Anders Ödman se som uttryck för att slättbygderna vid den här tiden blivit så skogfattiga att det helt enkelt inte gick att uppbringa tillräckligt med bränsle för att smälta malm till järn. Mot detta kan man givetvis invända att vissa områden var skogfattiga långt tidigare än så, men det motsäger egentligen inte Ödmans resonemang i stort. Det har påträffats påtagligt få järnframställningsplatser i södra och sydvästra Skåne. Vi vet exempelvis från Ystadsområdet att skogsbestånden var krympande från ca 300 f. Kr. (förromersk järnålder) och att landskapet är nästan skoglöst kring 800 e. Kr. (vikingatid).⁴⁵ Denna process verkar ha haft ett liknande förlopp i de olika slättbygderna, även om det finns variationer i hur tidigt landskapet öppnats. Det verkar alltså som om det ligger mycket i Ödmans tes. Jag kan ändå inte släppa tanken på att en väl så viktig förklaring till den förändrade lokaliseringen av järnproduktionen hade samband med att de lättillgängliga sjö- och myrmalmsförekomsterna börjat tryta i slätt- och risbygden. Slutligen finns också den viktiga faktorn med regleringar av ekonomisk och politisk art att ta hänsyn till.

I trakterna av Bromölla har järnålderns järnframställning kunnat belysas detaljerat genom ett antal arkeologiska undersökningar under senare år. Här kan vi se att järnproduktionen var intimt knuten till den enskilda gården, vilket antyder att produktion bedrevs av en stor andel av traktens befolkning. Med tanke på de relativt små mängder järn som producerats i varje enskild ugn ligger det nära till hands att förmoda att det i första hand rört sig om en husbehovsproduktion samt att ett mindre överskott använts till försäljning, byteshandel till andra varor, gåvor till lokala klanledare eller dylikt. Hursomhelst finner järnet även sin väg till områden som inte verkar ha lokal eller regional fram-

ställning av någon nämnvärd omfattning. Jag tänker då på platser som sydvästra Skåne och Sjöland. Ovan har detta exemplifierats med den rika centralplatsen Uppåkra, som talande nog har en mycket begränsad förekomst av slagg – trots platsens storlek och den långa kontinuiteten. Hur eliter på platser som Vä, Uppåkra och Himlingøje tillförsäkrade sig kontroll över järnförsörjningen är ett viktigt kapitel i Sydskandinavisk järnåldersforskning. Med tanke på småskaligheten i de konkreta lämningar vi har från produktionen, är det svårt att tänka sig att det har utövats någon direkt kontroll över framställningen inom några större områden. Den rimligaste förklaringen är att det har varit någon form av handels- eller tributsystem som tillförsäkrade betydelsefulla släkter, centralplatser och hela jordbruksbygder en tillförsel av järn i form av råmaterial eller smidesjärn.

Tack

till de järnintresserade på Regionmuseet Kristianstad, Kulturen, UV Syd, Malmö Kulturmiljö, Smålands museum, Blekinge museum och Arkeologiska institutionen vid Lunds universitet för synpunkter, tips och svar på alla mina frågor.

Noter

- ¹ Se t.ex. Ödman 1992, 1993, 1995, 2001.
- ² Serning 1979, Hjærtner-Holdar 1993, Englund 2002.
- ³ Englund 2002.
- ⁴ Isendahl 1997; Ericson 2002.
- ⁵ Se t.ex. Hjærtner-Holdar 1993, Aspeborg 2000.
- ⁶ Söderberg 1993.
- ⁷ Räf 1996, Aspeborg & Mårtensson 2001.
- ⁸ Montelius 1906 s. 157, 1919; Englund & Larsson 1997.
- ⁹ Helgesson 1988; Björk 1994, samt fig. 4.
- ¹⁰ Bergensträhle 2000, Björk 2006, Höst 2006.
- ¹¹ Karlsson 2001, Larsson 2004, Wranning 2005, se även fig. 2.
- ¹² Ericson 2005 s. 316.

- ¹³ Se t.ex. Ödman 2000 fig. 2.
- ¹⁴ Voss 1995 s. 132, Rasmussen m.fl. 2006.
- ¹⁵ Wranning 2005 s. 128ff.
- ¹⁶ Se även Karlsson 2001 och Larsson 2004.
- ¹⁷ Karlsson 2001 s. 348.
- ¹⁸ Strömberg 1991 s. 35f; 1995 s. 38.
- ¹⁹ Isendahl 1997 s. 128.
- ²⁰ Ödman 1995; Helgesson & Kockum 2005.
- ²¹ Björk 2003a och där anförd litteratur.
- ²² Lenntorp, muntlig uppgift.
- ²³ Helgesson, muntlig uppgift.
- ²⁴ Bergensträhle 2000, Gustafsson m.fl. 2004, Björk 2006, Höst 2006.
- ²⁵ Englund & Larsson 1997, Grandin & Willim 2005.
- ²⁶ Grandin & Willim 2005.
- ²⁷ Voss 1995, Rasmussen m.fl. 2006.
- ²⁸ Englund och Larsson 1997 s. 58.
- ²⁹ Åstrand 2004.
- ³⁰ Voss 1995 s. 135f.
- ³¹ Stark 2000, Söderberg 2005 s. 92.
- ³² Wranning 2005, Larsson 2004, Höst 2006, Isendahl 1997.
- ³³ Lyngstrøm 2003 s. 21, Rasmussen m.fl. 2006 s. 128.
- ³⁴ ¹⁴C-analys med ett sigmas noggrannhet.
- ³⁵ Björk 2005b s. 17, bilagor – AH 5735.
- ³⁶ Höst, manus.
- ³⁷ Stark 2000 s. 8, 11.
- ³⁸ Se t.ex. Isendahl 1997, Jensen 2002, Höst 2006, Rasmussen m.fl. 2006.
- ³⁹ Se även Stark 2000, Björk 2005a.
- ⁴⁰ Englund & Larsson 1999, Söderberg 2005 s. 76f, 92.
- ⁴¹ Englund & Larsson 1999, Söderberg 2005 s. 34f.
- ⁴² Englund & Larsson 1997, Englund & Larsson 1999, Grandin & Willim 2005.
- ⁴³ Söderberg 2005 s. 92.
- ⁴⁴ Voss 1995 fig. 4, Rasmussen m.fl. 2006 s. 128.
- ⁴⁵ Bartholin & Berglund 1992 s. 356f.

Referenser

- Anglert, M. & Becker, N. 2006. Före Ystad. *Larsson, S. (red.) Centraliteter. Människor, strategier och landskap. Skånska städer. RAÄ.*
- Aspeborg, H. 2000. Skånes hittills äldsta smedja påträffad i Ramlösa utanför Helsingborg. *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsvetige, nr 1 2000.* Lund.
- Aspeborg, H. & Mårtensson, J. 2001. *Ramlösagården, Järnhantering och järnåldersboplatser. Arkeologisk undersökning, Skåne, Helsingborg, Gustafslund 1296, RAÄ 183. RAÄ UV Syd DAFF 2001:4.* Lund.
- Bartholin, T. S. & Berglund, B. E. 1992. The prehistoric landscape in the Köpinge area – a reconstruction based on charcoal analysis. *Callmer, J., Larsson, L. & Stjernquist, B. (red.) The archaeology of the cul-*

- tural landscape. *Field work and research in a south Swedish rural region*. Acta Archaeologica Lundensia, series in 4°, No 19. Lund.
- Becker, N. 2003. *En gård på Lilla Tvären. Boplatsslämnningar och järnhantering från den äldre järnåldern. Skåne, Hedeskoga socken, Lilla Tvären 4:1*. RAÄ UV Syd DAF 2003:1. Lund.
- Becker, N. 2005. Metallhantverk och specialisering. *Carlie, A. (red.) Järnålder vid Öresund. Band 1. Specialstudier och syntes*. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. RAÄ.
- Bergenstråhle, I. 2000. *Skärvsten och järnugnar i Bromölla. Skåne, Ivetofta socken, Tians väg*. UV Syd rapport 2000:56. Lund.
- Björk, T. 1994. Järnframställning i Degeberga för 2000 år sedan. *Gårds härads hembygdsförenings årsbok*. Tollarp.
- Björk, T. 1997. *Arkeologisk undersökning 1993. Degeberga 15:12, Degeberga sn, Skåne*. Rapport Länsmuseum i Kristianstad 1997:11. Kristianstad.
- Björk, T. 2003a. Just another central place? A critical description of Vä. *Lund Archaeological Review* 2001. Lund.
- Björk, T. 2003b. *Järnåldersboplatsen vid Råby. Arkeologisk utredning och undersökning 1993, Råbelöv 25:1 (del av), Fjälkestad socken, Skåne*. Regionmuseet Kristianstad rapport 2003:66. Kristianstad.
- Björk, T. 2005a. *Boplatsen mitt emellan. Arkeologisk förundersökning 2004, Bromölla 12:19 m.fl., Ivetofta socken, Bromölla kommun, Skåne län*. Regionmuseet Kristianstad rapport 2005:2. Kristianstad.
- Björk, T. 2005b. *Bronsåldersgravar och järnåldershus. Arkeologiska undersökning i Ivetofta 2004*. Regionmuseet Kristianstad rapport 2005:17. Kristianstad.
- Björk, T. 2006. *Järnugnar vid Skråbeå. Arkeologisk undersökning 2004, Bromölla 12:19 m.fl., Ivetofta sn, Bromölla kommun*. Regionmuseet Kristianstad rapport 2006:48. Kristianstad.
- Bolander, A. 2006. *Klippan stadsäga 1843, Arkeologisk förundersökning 1991, Klippan socken, Klippans kommun, Skåne*. Regionmuseet Kristianstad arkivrapport 89/2006. Kristianstad.
- Englund, L-E. 2002. *Blästhruk. Myrjärnshandlingens förändringar i ett långtidsperspektiv. Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie nr 40*. Uppsala.
- Englund, L-E. & Larsson, L. 1997. *Järnframställning i Bromölla. Skåne, Ivetofta, RAÄ nr : oregitrerad*. GAL. Analysrapport nr 20 – 1997. Uppsala.
- Englund, L-E. & Larsson, L. 1999. *Järnframställning och smide i Ivetofta sn – en arkeometallurgisk analys. Väg 116, Långmossavägen, V 2083/Åby 23:1, Ivetofta sn, Skåne*. GAL. Analysrapport nr 7 – 1999. Uppsala.
- Ericson, T. 2002a. Boplatsslämnningar från äldre och yngre järnålder. Arkeologisk för- och slutundersökning, Skåne, Kvidinge socken, RAÄ 132. Maglaby 22:7. RAÄ UV Syd rapport 2002:12. Lund.
- Ericson, T. 2002b. Kvidingefältet. Landskap, fornlämnningar och järnhantering. *Carlie, A. (red.) Skånska regioner. Tusen år av kultur och samhälle i förändring*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 40. Malmö.
- Ericson, T. 2005. Grophus och hantverk. *Carlie, A. (red.) Järnålder vid Öresund. Band 1. Specialstudier och syntes*. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. RAÄ.
- Grandin, L. & Hjärthner-Holdar, E. 2003. Metallhantverket vid storgården. Ett arkeometallurgiskt perspektiv. *Söderberg, B. (red.) Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. RAÄ Skrifter No 51. Malmö.
- Grandin, L. & Willim, A. 2005. *Järnframställning i Bromölla. Arkeometallurgisk undersökning av slagg och malm. Bromölla 12:19, Ivetofta sn, Skåne*. GAL. Analysrapport nr 6 – 2005. Uppsala.
- Gustavsson, P., Hellerström, S. & Lagerås, P. 2004. *Förhistoriska boplatsslämnningar och historiska agrarlämnningar. Skåne, Ivetofta socken, Väg 116*. RAÄ UV Syd rapport 2004:21. Lund.
- Helgesson, B. & Kockum, J. 2005. Vä – Bebyggelse och vallgrav. Arkeologisk undersökning 1991, Fornl. 72. Vä socken, Kristianstads kommun. Skåne. Regionmuseet Kristianstad rapport 2005:94. Kristianstad.
- Hjärthner-Holdar, E. 1993. *Järnets och järnmetallurgins introduktion i Sverige*. Aun 16. Societas Archaeologica Upsaliensis. Uppsala.
- Höst, E. 2006. *Näsum 12:2 – boplat från äldre järnålder. Arkeologisk FU och SU 2005*. Rapport Regionmuseet Kristianstad 2006:27. Kristianstad.
- Höst, E. (manus i tryck). Prel. titel : Järnåldersboplatsen på Kyrkängen. Rapport Regionmuseet Kristianstad.
- Isendahl, C. 1997. Förhistorisk järnhantering i nordvästra Skåne. En studie med utgångspunkt från den vendeltida boplatsen i Haglekulla. *Karsten, P. (red.) Carpe Scaniam. Apxlock ur Skånes förflutna*. RAÄ Skrifter nr 22. Lund.
- Karlsson, C. 2001. Möre, järnet och människan. *Mag-nusson, G. (red.) Möre – Historien om ett småland*. E 22-projektet, Kalmar läns museum. Kalmar.
- Karlsson, M. & Lenntorp, K.-M. (manus i tryck). Prel. titel : Arkeologisk slutundersökning Genarps bytomt, Fornlämning nr 84. Genarps socken, Lunds kommun, Skåne. Kulturen i Lund.
- Knarrström, A. & Olsson, M. 2000. *Boplatser och hård-område vid Bårslöv. Arkeologisk undersökning, Skåne, Välluv och Bårslöv socknar, väg 109*. RAÄ UV Syd rapport 2000:61. Lund.
- Larsson, A.-C. 2004. *Järnframställningsplats vid Ulva-ryd, RAÄ 69. Ulvared 6:1, Markaryds socken, Kronobergs län, Småland*. Smålands museum rapport 2004:12. Växjö.

- Lindahl Jensen, B. 2000. *Arkeologisk undersökning Hör 2:33. Hårdar och gravar från förromersk järnålder och en gård med järnproduktion från romersk järnålder. Skåne, Klippans kommun, Västra Sönnarslöv sn, Hör 2:33. RAÄ UV Syd rapport 2000:37. Lund.*
- Lyngström, H. 2003. Farmers, Smelters and Smiths. Relations between Production, Consumption and Distribution of Iron in Denmark, 500 BC – AD 1500. *Nørhach, L. C. (red.) Prehistoric and medieval direct iron smelting in Scandinavia and Europe: aspects of technology and society. Proceedings of the Sandbjerg Conference 16th to 20th September 1999. Aarhus.*
- Montelius, O. 1906. *Kulturgeschichte Schwedens. Von den ältesten Zeiten bis zum elften Jahrhundert nach Christus. Leipzig.*
- Montelius, O. 1919. *Vår forntid. Stockholm.*
- Rasmussen, K. L., Rahbeck, U. & Voss, O. 2006. Radiocarbon dating of the iron production in slag-pit furnaces in Jutland. *Journal of Danish Archaeology*, vol. 14. Odense.
- Sabo, K. 1995. *Arkeologiska för- och slutundersökningar, Skåne, Stora Köpinge socken, Lilla Köpinge 6:20 m.fl. 1975 – 86. RAÄ UV Syd rapport 1995:70. Lund.*
- Serning, I. 1979. Prehistoric Iron Production. *Clarke, H. (red.) Iron and Man in Prehistoric Sweden. Jernkontoret. Stockholm.*
- Stark, K. 2000. *F 22 Bromölla. Gårdslämningar från äldre järnålder. RAÄ UV Syd rapport 2000:4. Lund.*
- Stjernquist, B. 1971. Einige Gesichtspunkte zu Vorgeschichtlicher Eisenverarbeitung. *MLUHM 1969–70. Lund.*
- Stjernquist, B. 1993a. *Gårdlösa. An iron age community in its natural and social setting. II. The archaeological fieldwork, the features and the finds. Acta Regia Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis. LXX. Lund.*
- Stjernquist, B. 1993b. *Gårdlösa. An iron age community in its natural and social setting. III. Chronological, economic and social analysis. Acta Regia Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis. LXXXI. Lund.*
- Strömberg, M. 1968. Undersökningar rörande Hagestad i Skåne. *KUML 1967. Århus.*
- Strömberg, B. 1991. *Järnhantering på boplatser i Halland under äldre järnålder. En kronologisk och naturgeografisk analys. Nya bidrag till Hallands äldsta historia, nr 4. Göteborg.*
- Strömberg, B. 1995. Spår av järnhantering i Halland från äldre järnålder till sen medeltid. *Olsson, S.-O. (red.) Medeltida danskt järn. Framställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden. Högskolan i Halmstad. Varberg.*
- Strömberg, B. 2002. Kulturlandskap vid Hallandsås. *Carlte, A. (red.) Skånska regioner. Tusen år av kultur och samhälle i förändring. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 40. Malmö.*
- Söderberg, B. 1993. *Arkeologiska utredningar och slutundersökning. Skåne, Kropp sn, Våla 7:4, 1990 91. RAÄ UV Syd rapport. Lund.*
- Söderberg, B. 2005. *Undersökningar i Åby. By och boplatser i Bromöllabygden. Arkeologiska för- och slutundersökningar 1997 och 1998, Skåne, Ivetofa socken, RAÄ 136, 150 m.fl., Bromölla kommun. RAÄ UV Syd rapport 2005:30. Lund.*
- Voss, O. 1995. Snorup – An Iron Production Settlement in West Jutland. 1st – 7th century AD. *Magnusson, G. (red.) The Importance of Ironmaking I. Technical innovation and Social change. Jernkontorets Bergshistoriska Utskott H58. Stockholm.*
- Wilhelmson, H. 2006. *Arkeologi i Kvidingefältets grusräcker 1987–1991. Kvidinge sn, Åstorp, Skåne län. Regionmuseet Kristianstad arkivrapport 112/2006. Kristianstad.*
- Åstrand, J. 2004. *En järnåldersboplats vid Växjö universitet. Kv. Professorn, RAÄ 351, Växjö sn, Växjö kommun, Kronobergs län, Småland. Smålands museum rapport 2004:41. Växjö.*
- Ödman, A. 1992. Järnskatt och borglän, I. *Ale nr 4 1992. Lund.*
- Ödman, A. 1993. Järnskatt och borglän, II. *Ale nr 1 1993. Lund.*
- Ödman, A. 1995. Skånskt järn från malm till marknad. *Olsson, S.-O. (red.) Medeltida danskt järn. Framställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden. Högskolan i Halmstad. Varberg.*
- Ödman, A. 2000. Kolonisation och järnskatt i norra Skåne med Vittsjö socken som exempel. *Ödman, A. (red.) Järn. Wittsjöskogkonferensen 1999. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 75. Lund.*
- Ödman, A. 2001. *Vittsjö. En socken i dansk järnbruksbygd. Norra Skånes Medeltid 2. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 76. Bjärnum.*

Muntliga källor

Bertil Helgesson, Regionmuseet Kristianstad
Karl-Magnus Lenntorp, Kulturen i Lund
Fredrik Strandmark, Malmö Kulturmiljö

Gårdar, hus och avfallshantering under järnåldern

Av Lennart Carlie

Fil. dr, arkeolog, Kulturmiljö Halland

Keramik är en viktig »informatör» kring förståelsen av järnålderns boplatser. Den avslöjar mycket om människornas förhållande till livet samtidigt som den ger en inblick i hushållens rekvisita. Fyndplatsen för keramiken är vanligen de anläggningar som finns kvar på boplatserna. När det kan kompletteras med ett bevarat kulturlager får vi en mer differentierad bild av människornas agerande.

Inledning

Inom dagens uppdragsarkeologi framstår järnålderns långhus som en av de vanligaste lämningar vi stöter på, åtminstone i de västra och södra delarna av landet. Varhelst man placerar de inledande sökschakten blottas linjära rader med stolphål som visar på förekomsten av en eller flera byggnader. Följden har blivit att vi numera har en god inblick i det dåvarande byggnadsskicket och hur det har förändrats från förromersk järnålder och fram in i vikingatiden. Tack vare allt större exploateringsytor har vi även givits möjligheter att spegla de enskilda gårdskomplexens organisation och hur människorna utnyttjat och nyttjat den egentliga gårdsplanen. Från en mer utspridd struktur under de äldsta faserna till att under de senare perioderna allt mer bli privatiserad och knutna direkt till själva boningen.

Huvuddelen av all denna information baseras på de kvarvarande anläggningarna där framför allt härdar, gropar och en myckenhet av stolphål stått för informationen. Den kategori som saknas bland informatörerna är alla de artefakter och andra utensilier som människorna brukat, haft sönder och lämnat kvar på platsen. Men frånvaron av dessa har sin naturliga förklaring i att den forntida markytan sedan länge har spolierats genom de successivt förbättrade och effektiviserade jordbruksmaskiner som gjort det möjligt att

plöja allt djupare och därmed kategoriskt eliminera äldre markhorisonter. Av denna anledning har dessa äldre lager länge varit en eftertraktad företeelse där vi förhoppningsvis skall finna ytterligare pusselbitar i våra förfäders liv och leverne.

I Halland finns flera sägner som berättar om våldsamma stormar som mer eller mindre omdanar det kustnära landskapet. Stora sanddynor har förflyttat sig allt längre in i landet och från trakterna kring Falkenberg berättas om en kraftig storm som drog med sig så pass mycket sand att den kom att täcka en hel gård. Även om just denna episod knappast har någon verklig förankring visar äldre kartor att sandflykten trots allt har varit ett gissel längre tillbaka i tiden. Det är först i slutet av 1800-talet som man successivt börjar få bukt med sandflykten genom en massiv nyplantering av tall längs den sydhalländska kustremsan. I anslutning till byn Lynga, Harplinge socken och en mil nordväst om Halmstad, ser man fortfarande spåren efter sandflyktens verkningar där bland annat Stora Sandkullen tornar upp sig mer än 20 meter över den omgivande terrängen. En bit härifrån skulle kustvägen mellan Halmstad och Falkenberg byggas om och dolt under ett flygsandslager låg det efterlängtningsvärda gårdskomplexet från järnåldern med delar av den samtida markytan bevarad (Carlie, 2006).

Järnåldersgården

Gården bestod av ett ensamt långhus som under de cirka 500 år man vistats på platsen blivit ombyggt och tillbyggt fyra gånger. Den första byggnaden uppfördes kring Kristi födelse och bestod då av en 22 meter lång byggnad. Efter en tid har man ansett byggnaden för liten och en ny byggnad har uppförts knappt två meter längre norrut. Det nyuppförda långhuset var 29 meter långt och precis som föregående byggnad, cirka 6 meter brett. Efter ett tag har folket på gården även ansett denna byggnad för liten och låtit bygga till den östra delen av huset. I och med tillbyggnaden har nu huset blivit närmare 37 meter långt men samtidigt genomgått vissa föränd-

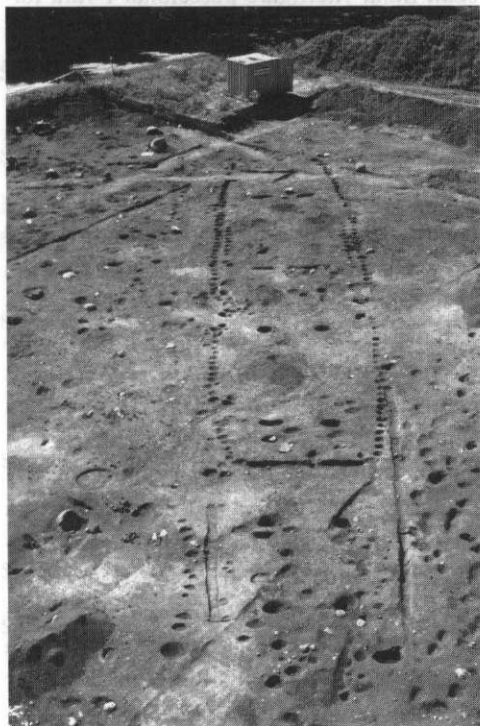

Fig. 1. Det största huset vid Lynga har över tid genomgått stora förändringar. I samband med tillbyggnaden har väggstolparna placerats på en syllkonstruktion från att tidigare varit nedgrävda en och en. Ett par meter till vänster om huset syns vägglinjen efter den äldsta byggnaden. Foto: Lennart Carlie.

ringar i själva grundkonstruktionen. Från början har husen haft en närmast rektangulär grundform men i och med ombyggnaden tycks nya influenser anammats då tillbyggnaden anpassats till den mer »cigarrformade» planlösning som har existerat bland de halländska järnåldershusen (Carlie, 1999). Man har även gått över från att placera väggstolparna i enskilda stolphål till att sätta dem på en syllstock och på så sätt förlänga stolparnas livslängd (fig. 1).

Att denna förändring har varit av vital betydelse men också innefattat vissa skeptiska tankegångar framgår av de rituella handlingar som föregått byggnationen. I nedgrävningen för en takbärande stolpe i husets nordostliga hörn lät man placera en järnkniv alldeles intill stolpen (fig. 2). Kniven stod med spetsen uppåt vilket inte finns belagt någon annanstans i Sverige (Carlie, 2004). Men man har också intagit någon form av

Fig. 2. För att säkerställa det ombyggda husets fortbestånd har man placerat en kniv i anslutning till en av de takbärande stolparna. Foto: Lennart Carlie.

måltid då vi påträffade små förkolnade fragment från bröd eller någon form av gröt.

Efter ytterligare en tid har man även plockat ned denna byggnad och uppfört ett tredje hus några meter längre österut. Här låg emellertid merparten av huset utanför exploateringsområdet så storleken på denna byggnad förblir okänd liksom förekomsten av eventuella ytterligare faser i gårdens historia.

Platsen har därefter legat mer eller mindre orörd intill det slutliga locket i form av ett tjockt sandlager, lades på. Tidpunkten för denna tilldragelse har kunnat fastställas till slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet.

Keramik, gropar och lager

Som ett resultat av den omfattande sandflykten fanns delar av kulturlagret bevarat. Visserligen täckte det inte hela gårdskomplexet utan endast de västligaste delarna vilket dock var liktydigt med ytorna kring det äldsta huset och dess efterföljare. Det fanns med andra ord möjligheter att ta del av ett fyndmaterial som kunde knytas till de västligaste delarna av husen men också ytorna strax utanför. Likaså gav det oss möjligheter att studera förhållandet mellan den keramik som förekommer i anläggningarna och den som legat utspridd på gårdsplanen.

I runda tal påträffades 22 kilo keramik varav 20 kilo samlades in från olika anläggningar och resterande 2 kilo från kulturlagret. Merparten av keramiken representerade traditionell hushållskeramik vars sammansättning sträckte sig från större förrådskärl med en mynningsdiameter kring 25–30 centimeter ned till kärl vars omkrets legat strax under 15 centimeter. Keramiken var spridd över stora delar av undersökningsytan och överlag innehöll enskilda anläggningar likväl som enskilda kvadratmeterrutor i kulturlagret små mängder keramik. Men det förekom trots allt anläggningar som innehöll kilovis med keramik. Vanligtvis har det varit fråga om skärvor

från några enstaka kärl som förpassats ned i groparna. Huvudsakligen rörde det sig då om bukskärvor och i viss mån även mynningsfragment medan bottenbitar mer eller mindre lyste med sin frånvaro. Stundtals får man intrycket av att kärnen gått sönder på platsen då samma typ av skärvor låg i det omgivande kulturlagret. Symptomatiskt för de mer omfattande keramikansamlingarna var att de huvudsakligen koncentrerades till jordfasta stenblock som fanns utspridda lite här och var på den forna gårdsplanen. När det gäller fynden i lagret får man nästan intrycket av att skärvorna förpassats in mot stenarna för att inte »ligga i vägen» men att man också lagt ned dem i gropar på platser där det normalt inte skett någon annan verksamhet (fig. 3). Mest påtagligt blir det strax väster om det största huset där en enda anläggning innehöll nästan tre kilo keramik. Skärvorna representerade tre skilda kärl. Huvudsakligen bestod materialet av bukskärvor medan mynnings-skärvorna var fåtaliga. Bottenbitarna lyste närmast helt med sin frånvaro vilket, tillsammans med det ringa antalet mynningar, tyder på att man tagit tillvara det som kunde användas av kärnen och därefter förpassat kvarvarande delar ned i gropen.

I södra delen av undersökningsområdet fanns en större grop som bland annat innehöll ett stort och rikt keramikmaterial. Materialet omfattade närmare 6 kilo men var samtidigt mycket fragmentariskt. Trots att fyndet bestod av närmare 1000 skärvor var det omöjligt att sammanfoga så pass många bitar att de kunde avslöja kärnens form och storlek. Det längsta man kan komma i spekulationerna är att de svagt välvda skärvorna tyder på tämligen stora kärl som av en eller annan orsak förpassats ned i gropen. De cirka 50-talet mynningsskärvor visar att materialet härrör från åtminstone fem kärl. Halsen har varit skarpt vinklad och mynningsprofilen tydligt förtjockad, närmast så att förtjockningen bildar en cirka 5 millimeter bred, yttre

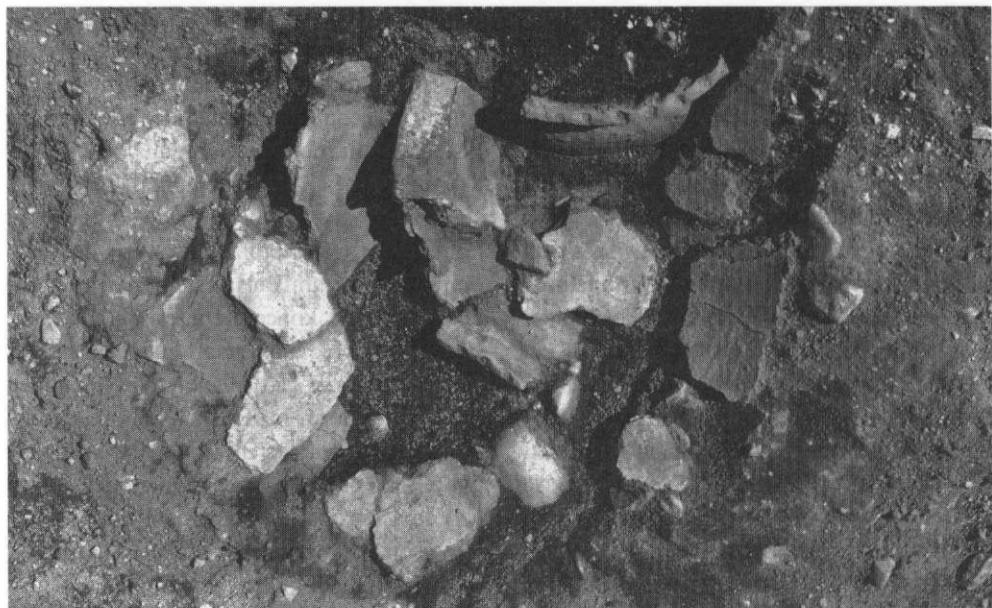

Fig. 3. De rikligaste keramikkoncentrationerna återfanns i anslutning till större stenar. Flera av kärlen har varit ornerade med fingerintryck längs mynningen. Foto: Lennart Carlie.

vulst längs mynningskanten. Kärnen från vilka dessa mynningskärvor härstammar bör ha varit tämligen tunnväggiga (6–8 millimeter) och genomgått ett bränningsförfarande som skiljer sig från det övriga materialet vid Lynga. Ut- och insida kontrasterar i färg såtillvida att utsidan är närmast svart medan insidan har ljusa schatteringar. Kontrasterna ger närmast intryck av att kärlet har bränts med olika tekniker där utsidan utsatts för en reducerad bränning medan insidan har utsatts för en avsevärd syretillsats. Å andra sidan kan ju diskrepansen också vara ett resultat av att kärnen uteslutande använts till att hetta upp olika vätskor som inte givit några missfärgningar på kärnen men att den direkta kontakten med eld har haft en betydande inverkan på kärnens yttre hölje.

Fragmenteringsgraden varierar beroende på om skärvorna påträffades i anläggningarna eller lagret. Bland de förstnämnda var genomsnittsvikten cirka 10, 15 respektive 50 gram för buk-, mynnings- respektive bot-

tenskärvor medan motsvarande vikt för skärvor från lagret uppgick till 5, 10 och 25 gram. Förklaringen skall väl här ses som att de skärvor som legat i lagret har varit mer exponerade och att de successivt trampats sönder när människorna gått fram och tillbaka över gårdsplanen. Det var endast i anslutning till de större blocken där keramikskärvorna var större än en kvadratdecimeter men det var ju också en av få platser där de låg väl skyddade för människornas framfart.

Kanske mest frapperande var den ringa mängd keramik som fanns i lagret. Under de hundratals år man vistats på platsen borde det ha skett en successiv ackumulering av fynd där åtminstone de mindre skärvorna fått ligga kvar på marken. Så var nu inte fallet utan vad som fanns kvar i de närmare 100 undersökta kvadratmeterrutorna, var lite mer än två kilo keramik fördelade på cirka 350 skärvor. En genomgång av skärvorna visar att materialet kan härledas till några tiotal kärl. Ser man till fynden från anläggningarna

rör det sig här om cirka 20 kilo keramik, fördelade på 1700 skärvor men här skall man också ha i beaktande att ett stort antal emanerar från mer eller mindre intakta kärl vilket gör att det totala antalet kärl endast bör ha varit något fler än vad som fanns i lagret. Tillsammans motsvarar det samlade fyndinventariet ett 50-tal kärl av varierande storlek. Utslaget på gårdens totala livslängd blir resultatet att man i genomsnitt förbrukat ett kärl vart tionde år, ett antagande som verkar helt osannolikt. Likväl ger komparationer med andra gårdskomplex där delar av kulturlagret funnits i behåll ungefär samma resultat. I Stafsinge där ett visserligen något äldre gårdskomplex undersöktes, kunde keramikmaterialet från såväl anläggningar som lager kopplas till cirka 60 kärl (Nicklasson, 2001:130). Gården har existerat under yngre bronsålder och en bit in i förromersk järnålder vilket motsvarar en tidsrymd av cirka 500 år vilket då skulle motsvara en genomsnittlig konsumtion av ett kärl ungefär vart tionde år.

Sunt förnuft säger att dessa sammanräkningar visar på ett alldeles för litet antal keramikkarl i omlopp. Att man endast skulle låta tillverka ett kärl vart tionde år rimmar illa med de påfrestningar kärnen utsatts för utan snarare är det väl så att oavsett om det existerat ett kulturlager eller ej, skrapar vi endast på den keramiska ytan. Som jämförelse kan man studera de platser där människorna av en eller annan orsak har måst överge huset vind för våg. Vid till exempel Vallhagar varierade fyndfrekvensen betydligt och kunde i vissa fall omfatta mer än 2000 skärvor från ett enstaka hus men likväl tycks keramikmaterialen enbart bestå av fragment eller större delar av kärl. De mest framträdande undantagen utgöres av hus 11 och 16 där man påträffade ett 10-tal intakta kärl utmed husens vägglinjer och i anslutning till härden. Vad som skiljer dessa två hus från de andra vid Vallhagar är att de brunnit och att man då

sannolikt inte haft möjligheter att rädda inventarierna (Stenberger, 1955: 170ff och 199ff). Men den mest framträdande genomgången av keramikmaterial innanför husens fyra väggar förekommer i Gudmund Hatts undersökningar på Jylland där han under ett antal år, framför allt på 1930-talet, genomförde arkeologiska undersökningar av ett stort antal huslämningar. Undersökningarna ägde rum vid en tidpunkt då plogen sällan skar så djupt att den nådde ner till de forntida husens golvnivå utan inre konstruktioner såväl som fynden fanns kvar på ursprunglig plats. Huslämningarna var huvudsakligen knutna till romersk järnålder och i viss mån förromersk järnålder och omfattade både byggnader som övergivits utan synliga orsaker och de som brunnit ner. Fyndmängden skiljer sig här markant beroende på om husen övergivits på frivillig väg eller om man tvingats bort från huset utifrån ofrivilliga omständigheter, till exempel eldsvåda. Även om Hatt inte redovisar fyndintensiteten i exakta termer vare sig i antal eller i vikt, står det klart att de hus som brunnit innehåller ett rikt keramikmaterial. Från till exempel Skørbæk Hede nämner han att det i hus A, B, C, F och G fanns allt från några få skärvor till »mange Skaar» där det sistnämnda yttrandet gäller hus G och då framför allt området i anslutning till härden (Hatt, 1938: 141ff). Hus H från samma lokal uppvisade en helt annan fyndsammansättning. Enbart från den östra delen av huset kunde Hatt sammanfoga fem kompletta kärl vars storlek sträcker sig från små dryckeskärl till stora förrådskärl vars höjd översteg en halv meter. Ännu fler kärl finns rapporterat från hus A i Østerbølle, daterat till romersk järnålder, där det totala antalet uppskattats till ett 40-tal. Utifrån den tydliga koncentrationen till husets vägglinjer bör en stor del av kärnen ha varit placerade på någon form av väggfasta hyllor (Hatt, 1938: 168ff). Ungefär samma mängd kunde Hatt samla in från ett folkvandringstida hus vid

Fredsø där inventariet även omfattade ett 50-tal vävtyngder av lera (Ibid., 1930: 83ff). Keramikmaterialet innehöll även här allt från små koppar till riktigt stora förrådskärl.

Gemensamt för de tre sistnämnda husen är att de har brunnit ner och att förloppen har kommit så hastigt på att gårdsbefolkningen aldrig haft en möjlighet att rädda sina ägodelar. I ett fall har händelseförloppet varit så snabbt att även tamboskapen (tre kor och en häst) brändes inne. I och med det snabba förloppet borde också de kärl som fanns kvar i husen spegla gårdarnas repertoar av hushållskeramik och då inte enbart för dessa tre gårdar utan kanske också för järnålderns hushåll i stort. Förhållandet mellan ett 40-tal kärl i nerbrända hus och den förhållandevis ringa mängd keramik vi finner i hus som övergivits på ett »naturligt» sätt, visar med all tydlighet att gårdsbefolkningen har varit duktig att städa efter sig när man på frivillig basis övergav en byggnad för att flytta till annan plats.

Samtidigt vittnar fynden från de nerbrunna husen på ett rikt inventarium som över en period av några hundra år borde ha resulterat i att hundratals kärl har varit i omlopp, allt från små dryckesbägare till förrådskärl där man kunnat förvara ett hundratal liter fast eller flytande föda. Frågan är då vilka orsaker som ligger bakom denna diskrepans?

Det man först kan konstatera är att under normala omständigheter måste det ha skett en systematisk rensning av husens golvytor men också av själva gårdsplanen där rester efter kasserade och sönderslagna kärl städats bort. Att så har skett kan väl motiveras med att man knappast eftersträvat att trampa omkring bland skärvor som kan skada såväl människor som djur. Tillvägagångssättet är väl inte något som ifrågasätts utan flera forskare menar att den kasserade keramiken har deponerats i gropar på eller i anslutning till gårdsplanen. I Skåne tycks lertäktsgropar har varit den vanligaste slutstationen där till exempel täktgroparna vid Klörup innehöll

cirka 13 kilo keramik medan kulturlagret som täckte gropsystemet endast innehöll ett par kilo (Bergenstråhle & Stilborg, 2002:573). Men samtidigt är svaret inte så enkelt då det existerar stora skillnader av den fyndmängd som påträffas på brons- och järnåldersboplatser. Bästa exemplet är utan tvekan de komplexa boplatsslämningsarna vid Fosie där man påträffade ett 10-tal hus från bronsåldern medan antalet hus från järnåldern uppgick till omkring 60 stycken (Björhem & Säfvestad, 1993). Visserligen har inte alla husen varit avsedda att hysa den levande befolkningen men även om man inte har gjort en direkt uttolkning av husens funktion visar de samlade antalen att bebyggelsen under järnåldern har varit mer intensiv än under bronsåldern. Detta till trots kan 175 kilo av de sammanlagt 225 kilo keramik som samlats in, härledas till bronsåldern. Även om det förekommer vissa skillnader av keramikrepertoaren borde förhållandet trots allt ha varit det omvända med en kraftig övervikt av keramik från järnåldern. Exemplet från Fosie är på intet sätt unikt utan mönstret går igen på flera andra platser vilket osökt för tankarna till lokala och regionala variationer i »avfallshantering» beroende på var människan varit bosatt.

Avfallshantering

Synonymt med en kraftig ackumulering av fynd är de stora gropsystem som kan förknippas med ler- och sandtäkt för byggnadsmaterial. För att minimera arbetsinsatserna har man i görligaste mån sökt råmaterialet så nära husen som möjligt och från ett skänkt perspektiv kan det vara liktydigt med att groparna har legat på några tiotal meters avstånd. Samtidigt står det klart att hus med lerväggar inte har varit en allmän företeelse i vårt land utan det har även existerat andra byggnadsmaterial vars insamling inte lämnat några synliga spår efter sig. På sin höjd kan det

vara fråga om svaga depressioner i marken när man utnyttjat grästorvor som väggbeklädnad. Med tiden bör dock markytan »slätats» till och spåren helt försvunnit efter de ingrepp som gjorts.

Oavsett tidsperioder, huskonstruktioner och ekonomiska förutsättningar har människan alltid efterlämnat en massa restprodukter. Intresset av att transportera bort dem några längre sträckor har aldrig legat oss så varmt om hjärtat utan har det funnits möjligheter har vi deponerat dem i vår absoluta när-

het. Mest påtaglig är väl gödselstacken som under historisk tid hade sin plats på eller invid gårdsplanen. Förutom djurens spillning hamnade även gårdens hushållsavfall och andra restprodukter här för att senare spridas på fälten.

Utan att dra alltför stora växlar bör samma förfarande har skett under förhistorisk tid och det är utifrån dessa aspekter vi skall se de stora ler- och sandtäkts groparna. Tack vare den stora volymen har människorna kunnat omhänderta sin avfallshantering under långa

Fig. 4. Keramikspridningen i lagret visar att de största mängderna har deponerats strax väster om byggnaderna.
Grafik: Lennart Carlie.

tider samtidigt som att de omedvetet har skapat ett bestående dokument för framtiden. Men som tidigare nämnts har man ju inte överallt haft samma behov att gräva stora gropar i anslutning till gårdsbebyggelsen vilket medfört att avfallshanteringsproblemet har måst lösas på annat sätt. Den mänskliga bekvämligheten bör väl då ha resulterat i att man inte haft något större intresse av att transportera allt avfall några längre sträckor utan, precis som under historisk tid, avsatt en given yta i anslutning till huset för detta ändamål. Huvuddelen av avfallet har bestått av organiskt material som efter hand förvandlats till mylla medan oorganiskt material, vilket då också inkluderar kasserade keramikkarl, har blivit kvar på marken. Men även dessa kom med tiden att mer eller mindre upplösas, då de ständigt exponerades av ömsom fukt, kyla och värme.

Att spåra dessa förhistoriska komposter är svårare då lejonparten av innehållet är försvunnet men kanske finns svaren i de kulturlager som vi trots allt finner i anslutning till den forntida bebyggelsen. Vid Lynga fanns en tydlig keramikkoncentration strax väster om långhuset (fig. 4). Området innehöll även ett flertal större stenar vilket kan ha medfört att just denna del av gårdsplanen har varit mindre betydelsefull. Sammansättningen av keramiken visade att detta parti innehöll störst variation av kärityper. Förekomsten av såväl mynningar som bukskärvor och bottenbitar visar att man inte gjort något selektivt urval utan allt tycks ha hamnat här. Förhållandet gäller även för den brända leran som, oavsett om det rörde sig om små bitar lerklining eller olika restprodukter, kunde knytas till detta område (Carlie, 2006).

Även om bevarade kulturlager utgör en bristvara på forntida boplatser kan man likväl spåra tendenser till mer distinkta fyndackumuleringar inom vissa delar av gårdsplanen. Framför allt gör det sig gällande via de fyndspredningar som framskymtar i redo-

visningar från arkeologiska undersökningar. En läsning mellan raderna visualiserar en bild av att det ofta existerat en eller ett par ytor där fyndintensiteten har varit betydligt högre än inom övriga delar av den undersökta gården eller gårdskomplexet. Området uppvisar många gånger ett varierande innehåll av anläggningskategorier med allt från stora härdar till grunda stolphål. Symptomatiskt innehåller de även en påfallande mängd keramikskärvor eller andra kasserade föremål vilket tyder på att gårdsbefolkningen under en längre tid förpassat överblivet och kasserat material till denna yta. Har det med andra ord inte funnits någon anledning att gräva större gropar i anslutning till gården så har avfallshanteringen lösts genom en större eller mindre närliggande deponi.*

Litteratur

- Bergenstråhle, I. & Stålborg, O. 2002. Klörup. Romartida bägar och bostäder. I Carlie, A. (Red.). *Skånska regioner*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 40. Malmö.
- Björhem, N. & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnåldern*. Malmöfynd 6. Arlöv.
- Carlie, A. 2004. *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 57. Malmö.
- Carlie, L. 1999. *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° No 29. Hallands LänsMuseers Skriftserie No 10. Lund.
- Carlie, L. 2006. *Gården under sanden. Äldre järnåldersbebyggelse vid Lynga*. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseum 2006:2. Halmstad.
- Hatt, G. 1930. *En brandtomt af et jernaldershus paa Mors*. Aarbøger 1930. Köpenhamn.
- Hatt, G. 1938. *Jernalders Bopladser i Himmerland*. Aarbøger 1938. Köpenhamn.
- Nicklasson, P. 2001. Arkeologisk undersökning vid RAÄ 116. I: Landskap i förändring. Volym 3. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 116, 118, 120 och 122, Stafsinge socken, Halland. Göteborg.
- Stenberger, M. (Red.). 1955. *Vallhagar. Migration Period Settlement on Gotland / Sweden. Part 1*. Stockholm.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit *Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning* (1868–1873), *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* (1874–1880), *Skånska samlingar* (1894–1897) samt *Historisk tidskrift för Skåneland* (1901–1921).

1961 började föreningen utge *ALE, Historisk tidskrift för Skåneland*. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Vetenskapsrådet.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2007, 200 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionen särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Docent Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., l:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., l:e arkivarie Bengt Danielson, Lund, skattnästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör, samt docent Lars Berggren, Lund, fil. dr Kajsa Bjurklint Rosenblad, Lund, docent Peter Carelli, Lund, docent Tomas Germundsson, Lund, l:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, länsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, länsantikvarie Thomas Romberg, Malmö, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, fil. dr Peter Ullgren, Tyringe, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, l:e antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

JAN DAHLIN och ANNIKA TERGIUS
Lagmannen Carl Hallenborg och hans
kommentarer till Linnés Skånska resan 1749
1

TONY BJÖRK
Skånskt järn på järnåldern. Exemplet Bromölla
15

LENNART CARLIE
Gårdar, hus och avfallshantering under järnåldern
29

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.